

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Tefsir Gelenegi Çerçevesinde Ibn Kemal Pasa'nin Gayb Ayetleri Hakkındaki
Yorumlari -Risâle fî Tahkîki'l-Gayb Özelinde Bir Inceleme-

AUTHORS: Ömer DINÇ

PAGES: 426-461

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1517873>

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa'nın Gayb Ayetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle fî Tahkîki'l-Gayb Özelinde Bir İnceleme-

Ibn Kamal Pasha's on Ghayb Verses within the Framework of the Ottoman Tafsir Tradition- A Research specific to Risâla fî Tahqîq al-ghayb-

Ömer DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant professor, Hitit University, Faculty of Divinity,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Corum, Turkey
omer_dinc25@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4338-7834>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 18/01/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 05/04/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Dinç, Ömer. “Osmanlı Tefsir Geleneği Çerçevesinde İbn Kemal Paşa'nın Gayb Ayetleri Hakkındaki Yorumları -Risâle fî Tahkîki'l-Gayb Özelinde Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan/April 2021), 426-461.
<https://doi.org/10.31121/tader.863624>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

İbn Kemal Paşa, Osmanlı dönemi ilim geleneğinin mümtaz isimlerinden birisidir. Yaşadığı zaman diliminde İslamî ilimlerin her sahasında adından sıkça söz ettiren İbn Kemal Paşa, tefsirde de dikkate alınması gereken müfessirler arasındadır. Müstakil bir tefsir çalışmasının yanında onun yazdığı hususî risalelerle ayetleri izah ve yorumlama biçiminin dikkate değer olduğunu ifade etmeliyiz. Onun Osmanlı tefsir geleneğinin önemli bir halkası olması ve tefsir edebiyatını dikkate alarak kimi zaman kendine özgü düşüncelerini ortaya koyması, yeri geldikçe eleştirel bir tavır sergilemesi, üzerinde durulmayı hak eden hususiyetlerdendir. Bu bağlamda İbn Kemal'in Kur'an'da gayb özelinde geçen bazı ayetleri yorumlama ve izah ediş biçimi onun tefsire dair yöntemine ilişkin önemli ipuçlarını açığa çıkarmaktadır. Buna ilave olarak İbn Kemâl'in İslam düşünce geleneğini belirleyen hususların başında gelen gayb meselesi özelindeki yorum ve düşünceleri, Osmanlı tefsir müktesebatının geldiği aşamayı da gözler önüne sermektedir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Osmanlı Tefsir Geleneği, İbn Kemal Paşa, Gayb, Risale.

Abstract

Ibn Kamal Pasha is one of the distinguished names of the Ottoman period science tradition... We should state that besides an independent work of tafsîr, the way he explains and interprets the verses with the special treatises he wrote is noteworthy. His being an important link in the Ottoman tafsîr tradition, his unique thoughts, taking into account the tafsir literature from time to time, and his critical attitude are among the features that de-serve to be emphasized. In this context, the way Ibn Kamal's interpretation and explanation of some verses in the Qur'an specific to the ghayb reveals important clues about his tafsîr method. In addition to this, Ibn Kamal's comments and thoughts specific to the ghayb issue, which is one of the main issues that determine the Islamic thought tradition, reveal the stage of Ottoman tafsîr accumulation has reached.

Keywords: Tafsîr, Ottoman Tafsir Tradition, Ibn Kamal Pasha, Ghayb, Risâla.

Giriş

İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1534) Osmanlı düşüncesinin önemli simaları arasında bulunmaktadır. Yaşadığı dönemde hem İslamî ilimlere vukufiyeti hem de Osmanlı İslam düşüncesini şekillendirmesi bakımından üzerinde titizlikle durulması gereken âlimlerinden birisidir. Devrin gözde fakihleri arasında yer alan İbn Kemâl'in, devletin en üst kademelerinde görev almasıyla birlikte, Şeyhulislamlık gibi mühim bir vazifeyi icra etmesi kendisinin yetkinliğini göstermektedir. Yapılan bir tespite göre 16. yüzyılın ilk dönemi Osmanlı ilim ve kültürünün en önemli temsilcisi konumundadır.¹ Muhyiddin Mehmed (ö. 940/1534), Muslihuddin Mustafa (ö. 896/1491), Şeyhulislâm Ebüssuûd (ö. 982/1574) gibi pek çok önemli ilim adamının müderrisi olan İbn Kemâl, Teftâzânî (ö. 792/1390), Cürcanî (ö. 816/1413) gibi âlimlerle mukayese edilmiş, Osmanlı âlimleri arasında ilmî gücünden dolayı kendisine “el-muallimu'l-evvel” lakabı verilmiştir.² Bunun yanında İbn Kemâl tefsirde kendisini ispat etmiş bir müfessirdir. Telif ettiği hacimli tefsir çalışmasının³ yanında kaleme aldığı risale tarzındaki tefsir çalışmalarıyla⁴ da dikkat çekmektedir. Genelde Osmanlı müellifleri özelde ise İbn Kemâl'in risale boyutundaki eserleri, Osmanlı ilim geleneğinin bir yan-

¹ Şerafettin Turan, “Kemalpaşazade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (17 Ekim 2020).

² Turan, “Kemalpaşazade”.

³ İbn Kemâl Pâşâ, *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*, thk. Mahir Edip Habbuş (İstanbul: el-Mektebetü'l-İrşâd, 2018).

⁴ İbn Kemâl Pâşâ, *Mecmu'u resâilî'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*, thk. Mahir Edip Habbuş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 1/1-323.

sıması olarak karşımızda durmaktadır. Öyle ki bu türden çalışmalarda tartışmalı olan konu, bütün yönleriyle ele alınmakta ve meseleye ilişkin bir çözüm önerisi sunulmaktadır.⁵ Özellikle fikhî ve kelimî konuların yanında müstakil ve risale formatında telif edilen ayet tefsirlerinin Osmanlı tefsir geleneğini belirlediğini ifade etmeliyiz.⁶ Hatta denilebilir ki Osmanlı döneminde Kur'an'ın başından sonuna kadar yapılan tefsir çalışmaları, risale tarzında yazılan müstakil ayet ve sure çalışmalarından oldukça azdır.⁷ Bu çerçevede İbn Kemâl'in tefsir kapsamında telif ettiği pek çok risalesinin belirli bir konuyu derinlemesine ele aldığını görmekteyiz.⁸

İbn Kemâl'in sözü geçen telif geleneği çerçevesinde kaleme aldığı çalışmalardan birisi de *Risâle fî Tahkîki'l-Gayb* eseridir. Tefsir sahasındaki diğer risalelerine göre meseleyi geniş bir şekilde ele alan İbn Kemâl, gayb konusunu ilgili ayetleri merkeze yerleştirerek izah etmeye çalışmaktadır. Zira o İslam düşüncesi bağlamında kelimî bir husus olan gaybı, bütün yönleriyle dikkate alarak incelemektedir. Şu kadar var ki İbn Kemâl'e göre gayb meselesi, üzerinde konuşulması ve belirli bir çerçevede anlaşılması gereken özel konular arasında yer almaktadır.⁹ Nitekim tarihsel serencama göz attığımızda, özellikle kelimî düşüncenin yerleşik bir hal almasıyla birlikte gayb konusu hakkında pek çok görüş ve düşüncenin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Öyle ki gayb meselesi, aslında insanlık tarihi kadar kadîm bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Çağlar boyunca insanoglu bilinmeyene, gizli kalan şeylere yönelik bir ilgi ve merak içerisinde olmuştur. İslam öncesi dönemde de Araplar'ın dini yaşantısında gayba dönük olarak bazı inançların geliştiğini ifade edebiliriz. Bilhassa Araplar gayb aleminde bulunan bazı varlıkların olduğuna inanmışlar ve bunlar arasında cin, şeytan melek gibi varlıkların bulunduğunu kabul etmişlerdir. Bu bağlamda bilinmeyen ve görünmeyen alanını ifade eden gayb konusuna çeşitli disiplinler farklı açılardan yaklaşmışlar, meseleyi ontolojik ve epistemolojik olarak değerlendirmişlerdir. İslamî ilimler içerisinde bu konuya dair en fazla ilginin kelim tarafından gösterildiği, tasavvufun ise gaybın mahiyetine dair değişik ve farklı çözümlemeler yaptığı anlaşılmaktadır.¹⁰ Ayrıca farklı mezhep ve grupların gayb meselesini kendi dinî düşüncelerinin merkezine yerleştirdikleri ve bunu ideolojik bir aşamaya taşıdıkları gö-

⁵ Burhan Baltacı, "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (Aralık 2011), 416.

⁶ Yalnızca tefsir sahasında değil fıkıh, hadis, kelim, tarih, dil, felsefe tıp gibi birçok alanda sayısız eser kaleme alan İbn Kemâl'in çalışmalarının yaklaşık 400 civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı müstakil çalışmalar olduğu gibi diğer bir kısmı küçük hacimli risale çalışmalarıdır. Bk. Halis Demir-Kemal Çatılı, "İbn Kemal Üzerine Yapılmış İlmi Çalışmalar", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2019), 151.

⁷ İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 28; Baltacı, "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri", 406.

⁸ İbn Kemâl Pâşâ, *Mecmu'u resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*, 1/281-345.

⁹ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", *Mecmu'u resâili'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*, thk. Mahir Edip Habbuş (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018), 1/253-254.

¹⁰ İlyas Çelebi, "Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 17 Ekim 2020).

rülmektedir. Nitekim Şiîler'in on ikinci imamın ölmeyip insanlar arasından ayrılarak gizlenmesi/gaybubete çekilmesi ve bu durumu "gaybet" teorisi şeklinde tasarımları, gayb konusunun farklı bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹

İslam düşünce geleneği içerisinde pek çok kesim tarafından ilgi duyulan ve hakkında birçok eserin yazıldığı gayb konusu, İbn Kemâl tarafından yazılan *Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb* isimli çalışmasında detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu makalede İbn Kemâl'in Kur'an'da gayb konusunun merkezini teşkil eden bazı ayetleri yorumlaması, getirdiği izahları, ortaya koyduğu yaklaşımı tahlil ve tavzih edilecektir. Nitekim İbn Kemâl hakkında yapılan pek çok araştırma içerisinde, onun bu eseri özelinde herhangi bir çalışmanın olmadığı görülmektedir.¹² Ayrıca İbn Kemâl'in tefsirciliği bağlamında yapılan tez, makale vb. eserlerde konunun yüzeysel ve onun sadece tefsir eserinden hareketle temel yönteminin tasvirî olarak ele alındığı, diğer Osmanlı müfessirleriyle olan irtibatı, birbirleriyle olan etkileşimine hiç yer verilmediği anlaşılmaktadır.¹³ Bu bağlamda makalemizde İbn Kemâl'in gayb meselesini hususî bir konu olarak ele alması çerçevesinde onun tefsire dair yöntemi, tefsir kaynakları ve Osmanlı tefsir yazıcılığı geleneğindeki yeri ele alınacaktır. Ayrıca gayb meselesi özelindeki yorum ve düşünceleri, hem kendi tefsir eserindeki yorumları hem de Osmanlı tefsir literatürüyle mukayeseli olarak değerlendirilecektir. Böylelikle Osmanlı tefsir literatürü bağlamında müstakil tefsir çalışmaları ile bir konunun etraflıca ele alındığı hacmi küçük ancak analizlerin yoğun olduğu risale tarzındaki çalışmaların Osmanlı tefsir literatürü bağlamındaki konumlarına temas edilecektir. İbn Kemâl'in gayb meselesine dair yaklaşımını analiz etmeden önce, gayb kavramının anlam sahasını, Kur'an'daki kullanımına ve tarihsel süreçte bu terimin nasıl algılandığına dair bazı hususlara değinmenin, konunun bütünsel olarak anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

¹¹ Cemil Hakyemez, "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 8/3 (Aralık 2008), 9-25.

¹² Halis Demir-Kemal Çatılı, "İbn Kemal Üzerine Yapılmış İlmi Çalışmalar", 159-177.

¹³ Bk.Orhan Karmış, "Kemal Paşazade'nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler", *Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl Araştırma Merkezinin Tertip Ettiği Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar, 26-29 Haziran 1985/Tokat* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 167-171; Mustafa Kılıç, "İbn-i Kemal'in Tefsirdeki Metodu", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*, ed. S. Hayri Bolay - Bahaeddin Yediylidiz (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 131-139; Enver Arpa, "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı", *X. Kur'an Sempozyumu-Kur'an ve Eğitim* (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 195-214.

1. Gaybın Kavramsal Çerçevesi ve Teorik Tartışmalar

Gizli kalmak, görünmemek, kaybolmak gibi anlamlara gelen¹⁴ Arapça غاب mastarından türeyen gayb kelimesi/ibaresi, İslam terminolojisi açısından gözle görülemeyip bu dünyada temaşa edilemeyen varlıklara ve bu varlıkların bulunduğu aleme verilen genel bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵ Nitekim Cürcânî, gayb kavramını ikiye ayırarak, gaybu'l-hüviyye veya gaybu'l-mutlak ile gaybu'l-meknûn veya gaybu'l-masûn şeklinde bir tasnif yapmaktadır. Buna göre gaybu'l-hüviyye'den maksat Allah'ın bizatihi kendi zatıdır ki, bunu tayin etmek mümkün değildir. Gaybu'l-meknûn ise zâtî bir sırdır ve onun künhüne ancak Allah vakıftır. Bundan dolayıdır ki söz konusu gayb türü Allah dışındaki diğer varlıklardan korunmuş, hiçbir akıl ve gözün müşahade edemeyeceği bir alan olarak belirlenmiştir.¹⁶ Bu bağlamda Cürcânî gaybı, Allah'ın zâtı, bu dünyanın ötesindeki ahiret hayatını da kapsayan ve insanlara şu an için gizli olan gayb alemi olarak iki kısımda değerlendirmektedir. Zira yapılan bu kategorik ayırım, İslam düşüncesindeki gayb meselesinin hangi unsurlarla sınırlandırıldığını bizlere açıkça göstermektedir. Nitekim Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) Kur'an'daki kullanımlarından hareketle gayb ifadesini, duyularla görülmeyen ve insanın bilgisine kapalı olan herşey olarak izah etmektedir. Hatta İsfahânî, Bakara 2/3. ayetteki بِالْغَيْبِ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ kısmını izah ederken gaybın duyuların kapsamına girmeyen ve akılla da bilinemeyecek hususları ifade ettiğini söylemektedir.¹⁷ Tehânevî (ö. 1158/1745'ten sonra) ise gaybı iki kısımda değerlendirmekte ve az önce zikri geçen yaklaşımlara bir miktar açılım getirmektedir. Ona göre gaybın birinci kısmı, herhangi bir aklî ve naklî delille bilinemeyen, yalnızca Allah'a mahsus olandır. Nitekim En'am 6/59. ayette وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يُعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ “Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir.” kısmındaki “gayb” ifadesi söz konusu alana tekabül etmektedir. Gaybın ikinci kısmı ise aklî veya naklî delilin ortaya konulabildiği ve bunlarla gaybın mahiyetine dair bir fikir elde edilebilen sahadır. Örneğin Allah'ın Sâni olma vasfı ve bununla ilişkili sıfatları, ahiret ahvaline dair durumlar bahsi geçen gayb alanına girer. Yani Allah'ın varlığı ve ahiret gibi gayb konuları dellille bilinebilir. Öyle ki Bakara 2/3. ayetteki بِالْغَيْبِ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ ifadesindeki “gayb” bu kısma racidir. Nitekim Tehânevî de bu ikili ayırımın Beyzâvî (ö. 685/1286) tarafın-

¹⁴ Ebu'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 4/403; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 5/3321-3324.

¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an* (b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa Bâz, ts.), 2/475.

¹⁶ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *M'ucemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fudeyle, ts.), 137.

¹⁷ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 2/475.

dan yapıldığını dile getirmektedir.¹⁸ Anlaşılan o ki Tehânevî, gaybın ikinci kısmını, Beyzâvî'nin de yorumunu dikkate alarak insanın aklı veya naklî delille doğrudan değil dolaylı olarak haberdar olduğu bir gerçeklik alanı şeklinde tarif etmektedir.

Gayb konusunun Kur'an'da birçok bağlamda bahsinin geçtiği, değişik biçim ve türevlerde gayb kelimesine taalluk eden ifadelerin bulunduğu görülmektedir. Kur'an'da isticakı gayb sözcüğünden olan yaklaşık 60 kelime zikredilmektedir.¹⁹ Bunların genel olarak tasnifini yaparsak, ön plana çıkan hususun ağırlıklı olarak duyular dünyasının ötesindeki alemin ve varlıkların kastedilmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bunun dışında gayb sözcüğünün “göklerin ve arzın gaybı”, iman esasları, vahiy, Levh-i Mahfûz, azap vakti vb. manalarda da kullanıldığını belirtmeliyiz.²⁰

Kur'an'da üç türlü gaybın bulunduğu bahsetmemiz mümkündür. Bunlar, geçmiş zaman haberleriyle şimdiki ve gelecek zamanın gaybı olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹ Geçmiş dönemde anlatılan kıssaların gayba dönük bir yönünden Hûd suresi 11/49. ayette “İşte bunlar, sana vahyettiğimiz gayb haberlerindendir.” şeklinde söz edilmektedir. İkinci olarak şimdiki zamanın gaybına örnek ise Kur'an'ın indiği dönemde bazı kimselerin ismi zikredilmeden ayetlerde bahsedilmesini söyleyebiliriz. Nitekim Bakara suresi 2/204-205. ayette “İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şâhit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır. O, (senin yanından) ayrılınca yeryüzünde bozgunculuk yapmağa, ekin ve nesli yok etmeğe çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez.” şeklindeki ifadeler Ahnes b. Şerîk hakkında nâzil olmuştur.²² Son olarak gelecekte bir haberin verilmesi de Kur'an'daki gaybın zamansal açıdan başka bir yönü olarak açığa çıkmaktadır. Örneğin Rum suresi 30/2-3. ayetlerde “Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Halbuki onlar, bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir.” şeklinde verilen bilgiler gelecek zamanda gerçekleşecek olan bir olaya atıfta bulunmaktadır.

¹⁸ Muhammed Ali et-Tehanevî, *Keşşâfî istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996), 2/1256; . Nâsırrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2004), 1/24.

¹⁹ Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu'cemü'l-müfres li-elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001), 617-618.

²⁰ Fethi Ahmet Polat, “Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebatı Hams (Beş Bilinmeyen)”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 1/2 (Aralık 2004), 19-20.

²¹ Ethem Levent, “Kur'an-ı Kerim'de Gayb Bilgisi -I”, *Diyanet İlmî Dergî [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/1 (1974), 17; Ethem Levent, “Kur'an-ı Kerim'de Gayb Bilgisi -II”, *Diyanet İlmî Dergî [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/2 (1974), 100; Said Hatiboğlu, “Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber'in Gayba Muttali Olması Meselesi”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I) Tartışmalı İlmî Toplantı*, ed. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 25.

²² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmin'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 3/571.

Gayba muttali olma meselesinin de önemli bir tartışma alanı olduğunu söyleyebiliriz. Gaybın sözcük anlamında mündemiç olan insanın duyu organlarıyla bilmesinin mümkün olmadığı bir sahayı temsil etmesi nedeniyle, bu anlamda bir bilginin kazanılmasının imkanı ve bu imkanın derecesinin ne olduğu hususu noktasında bazı görüş ve düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hatta bu mesele kelam, tasavvuf ve felsefede sıklıkla gündeme getirilmiş ve uzun tartışmaların mecrası haline gelmiştir.²³ Bu çerçevede gaybı bilmenin kim için nasıl ve ne şekilde mümkün olacağına dair Kur'an'da geçen bazı ifadelerden hareketle bir tasnife gitmenin mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre ilk sırada zikredeceğimiz hususların başında mutlak gayb sahasının olduğu ve bunun bilgisinin yalnızca Allah'a mahsus olması gelmektedir. Nitekim Neml suresi 27/65. ayette "De ki: "Göktekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allah bilir." şeklindeki ifadeler, bütün yaratılanlara dahil olmak üzere hiçbir varlığın hakkında bilgi sahibi olamayacağı ve yalnızca Allah'ın bilgisinin olduğu mutlak gayb sahasını tasvir etmektedir. Buradaki gayb hususu, Allah'ın zatıyla ilgili konular, yaratılış, kıyametin meydana geleceği anın bilgisi vb. meselelerle irtibatlıdır.²⁴ Söz konusu meseleyle ilgili benzer bir ayet olan Hud suresi 11/123. ayette Allah "Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a mahsustur. Bütün işler O'na döndürülür. Meleklerin bilgisi, cinlerin ve peygamberlerin bilgisi." buyurmakta ve kendisi dışındaki varlıkların ihata edemeyeceği bilgilere sahip olanın yalnızca kendisi olduğunu zikretmektedir. Mezkur ayet hakkında Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1942), göklerde ve yerde bulunan bütün gizli unsur ve sırların yalnızca Allah'a ait olduğunu beyan etmektedir. Ona göre Allah'ın söz konusu hususları bilmesi Allah'a mahsus olup gayb olan gizli sırları yaratmak, icad etmek, bilmek, bildirmek, zamanı gelince ortaya çıkarmak vb. bütün konular ve gayb ile ilgili bütün işler Allah'a aittir. Bütün küllî ve cüz'î varlıkları, var ve yok olanı, olmuş ve olacakları bilen yalnızca Allah'tır.²⁵

Kur'an'da Allah'ın gayb bilgisinin öğrenilmesini istediği kadarki kısmını peygamberler vasıtasıyla insanlığa bildirdiği zikredilmektedir. Başka bir açıdan zikredecek olursak insanın fıtratını bozmadan kendisine verilen yetenekleri kullanabildiği takdirde Allah'ın gayba münsahır olan bazı durum ve olayları, gönderdiği elçilerle insanoğluna açıklamıştır.²⁶ Bu konuda Al-i İmrân suresi 3/179. ayette "*Allah, size gaybı bildirecek de değildir. Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer (gaybı ona bildirir)*" buyrulmakta ve gaybın bilgisine söz konusu elçilerin ulaştırılacağı anlatılmaktadır. Mâtürîdî (ö. 333/944) söz konusu ayetin son kısmından hareketle Allah'ın seçtiği peygamberler

²³ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi* (İstanbul: Şule Yayınları, 1993), 34-81.

²⁴ Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, 161.

²⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007), 5/27.

²⁶ İlyas Çelebi, *İslam İnancında Gayb Alemi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 74-79.

dışında hiç kimsenin gayba muttali olamayacağını ifade etmektedir.²⁷ Cin suresi 72/26-27. ayetlerde de “O, gaybı bilendir. Hiç kimseye gaybını bildirmez. Ancak peygamberlerden, bildirmek istediği bunun dışındadır.” ifadeleri zikredilmekte ve gaybın bilgisine Allah’ın razı olduğu elçilerin ulaşacağı dile getirilmektedir. Bu ayetle alakalı müfessir Âlûsî (ö. 1270/1854) zikredilen elçileri hem melek hem beşer elçiler (peygamberler) olarak tefsir etse²⁸ de müfessirlerin çoğunluğu ayette kastedilenin peygamberler olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedirler.²⁹ İbnü’l Cevzî (ö. 597/1201) bu ayetler çerçevesinde Allah’ın peygamberini desteklemek ve nübüvvetini güçlü kılmak için ona gayba dair bazı hususları vahiy aracılığıyla bildirdiğini zikretmektedir.³⁰ Reşid Rıza (ö. 1935) ise bahsi geçen gaybın peygamberlere bildirilmesi meselesini, En’âm suresi 6/51. ayetin izahında dile getirirken; gaybın mutlak ve izafî şeklinde iki kısımda mütalaa edilmesini, hakikî gaybın yalnızca Allah’a has kılınmış olduğunu, izafî gaybın ise peygamberlere haber verilen ve Allah’ın gaybtan bazı bilgileri paylaştığı bir alan şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir..³¹

Gayb konusunu Kur’an’da sözü edilen hususlar muvaheccesinde değerlendirdiğimizde gayb alemi, dış gerçekliği mevcut olan ancak duyuların idrak etmesinin mümkün olmadığı bir alan olarak tasvir edilmektedir. Bu çerçevede gayb sahası, yok olana değil, mevcut varlıkların duyular ötesinde kalan kısmına tekabül etmektedir. Bu hususları dikkate alırsak aslında gaybın bir hakikat olduğu meselesi ortaya çıkmış olmaktadır. Gaybı söz konusu eksende ele aldığımızda ise her var olan gibi onun da bilinmesinde bir engelin olmadığı fark edilmektedir. Ancak bu noktada Allah’ın ilminin gayba dönük tarafıyla diğer varlıkların bilgisinin gayba taalluku hususunda önemli bir ayırımın olduğunu da ifade etmek gerekir.³² Nitekim Kur’an’da anlatılan gaybî hususlar, tecrübî meseleleri nakletmeye çalıştığımız bir dille anlatılmakta ve bu hususları nasıl kavramamız gerektiği sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu minvalde gayb alanı, fizikî dünyada elde edilen tecrübe ve müşahedelerle kavranamayacak duyular üstü bir gerçeklik olması sebebiyle, peygamberlerin söz konusu alana dair hususları insanlığa aktarmasıyla bilinmektedir. Ayrıca gaybın alanına giren ve mü-

²⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Vanhoğlu (İstanbul: Dâru’l-Mizân, 2005), 2/491.

²⁸ Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Râhu’l-meânî* (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Turâsî’l-Arabî, ts.), 29/98.

²⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 23/352; Ebu’l-Leys es-Semerkandî, *Tefsiru’s-Semerkandî*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2014), 3/414; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ûd b. el-Ferrâ el-Begavî, *Tefsiru’l-Begavî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2014), 4/374; Abdullah b. Ahmed Neseî, *Medâriku’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, thk. Mervân Muhammed eş-Şiar (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 2006), 4/443-444.

³⁰ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 2002), 1481.

³¹ Reşid Rıza, *Tefsiru’l-Kur’ânî’l-Hakîm* (Kahire: Dâru’l-Menâr, 1948), 7/422.

³² İlyas Çelebi, “İnsanın Gaybla İlişkisi”, *Din Dilinde Gayb* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 259.

şahede dışında kalan hususların da dünyadaki tecrübe ve müşahedelere benzetilerek anlaşılabilceği ifade edilmektedir.³³

Gayb meselesinin anlaşılması konusunda bazı yaklaşım ve tartışmaların tarihsel süreçte ortaya çıktığı görülmektedir. Erken dönem İslamî ilimlerin yaygınlaştığı bir zaman diliminde gayb hakkında birçok meselenin konuşulduğu ve bu alana dair müstakil bazı eserlerin yazıldığı bilinmektedir. Örneğin İbnü'n-Nedîm(ö. 385/995 [?]) Basra Mutezilesi'nin ilk isimlerinden olan Dırâr b. 'Amr'ın gayb konusunda müstakil bir eser kalem aldığını zikretmektedir.³⁴ Gayb konusunu kelimî bir husus olarak değerlendiren ilk dönem âlimlerinden birisinin de Ebû Hanîfe olduğu anlaşılmaktadır. *el-Âlim ve'l-müteallim* isimli eserde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen görüşe göre insanların kalplerinde gizli olan hususları Allah ve onun görevlendirdiği peygamberler bilebilir. Vahiy gelmeden insanların kalplerinde bulunanları bildiğini iddia eden kimse Allah'ın bilgisine vakıf olduğunu ileri sürmüş olur. Kalplerde ve hariçte Allah'ın bildiğini, kendisinin de bildiği iddiasında bulunan bir kimse, gaybtan haber vermeye yeltenir ve büyük bir günah işleyerek küfre düşmüş olur.³⁵ Bu tartışmaların yanında gayb meselesiyle ilgili daha derinlikli ve ileri düzeyde görüşlerin ortaya çıktığı, özellikle Ehl-i Sünnet ve Şia arasında bu konunun kelimî boyutta ele alındığı görülmektedir. Hicrî IV. asırdaki kelim meselelerine dair pek çok bilginin yer aldığı Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât'ın (ö. 300/913) *Kitâbu'l-İntisâr* adlı eserinde, Râfîzîlerden olduğu belirtilen Şiîlerin Allah'ın olayları vuku bulmadan önce bilmediğini iddia ettikleri, bu fikrin ilk defa Cehm b. Safvan tarafından ortaya atıldığı hususu zikredilmektedir.³⁶ Buna mukabil olarak sözünü ettiğimiz grup dışındaki farklı mezheplere müntesip olan kimselerin tamamı, Allah'ın gaybın her türünü bildiğini kabul etmiş, bunun aksini söyleyenin küfre düştüğünü dile getirmişlerdir.³⁷ Ragıb el-İsfahânî de gaybı inkar edenin yoldan çıktığını belirtmekte, Kur'an'daki pek çok ayetin Allah'ın gayba muttali olduğunu açıkça beyan ettiğini zikretmektedir.³⁸ Ayrıca gaybın peygamberler ve Allah'ın dostları tarafından bilinmesinin de kelimî bir konu olarak ele alındığını da ifade edebiliriz. Yukarıda Allah'ın kendilerine vahiy yoluyla gaybın bilgisinin verildiği kimselerin yalnızca peygamberler olduğunu zikretmiş-

³³ Ali Akay, "Gaybî Konuların Anlatılmasında Kur'an Dilinin Özellikleri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2003), 70.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (b.y.: y.y., ts.), 215.

³⁵ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 23.

³⁶ Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red 'ale'bnî'r-Râvendî el-mülhid*, thk. H.S. Nyberg (Beyrut: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993), 60-126.

³⁷ Ahmed İbn Hanbel, *er-Red ala'l-Cehmîyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn (Riyad: Dâru's-Sebât, 2002), 41; Hâris el-Muhasibî, *el-Akel ve fehmü'l-Kur'an*, thk. Hüseyin el-Kuvvetî (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1971), 338-339.

³⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 2/475.

tik.³⁹ Bununla birlikte evliya olarak nitelendirilen Allah dostlarının da gayba dair bazı hususları bileceği ve bunun imkan dahilinde olduğu tasavvuf literatüründe dile getirilmektedir. Meşhur sufilerden Kuşeyrî (ö. 465/1072), insanın kendi kesbiyle elde ettiği bilginin yanında Allah'ın salih kullarına verdiği vehbî bilgilerin de bulunduğunu beyan etmektedir. Allah'ın ihsan ettiği bu bilgiler sayesinde kul, kalbinde gerçek hakikati yakalamakta ve böylelikle gaybı müşahede etmeye başlamaktadır.⁴⁰ Nitekim Hz. Musa ile Hızır arasındaki hadisede Allah, Hz. Musa'ya bildirmediği gaybı Hz. Hızır'a bildirmiştir. Bu çerçevede Allah'ın evliyası olarak vasıflanan kulları da daha fazla çaba gösterip öyle bir aşamaya gelirler ki Hızır'ın örneğinde olduğu gibi Allah kendilerine gayb perdesini açar ve hakikati temaşa ederler.⁴¹ Buraya kadar zikri geçen bilgiler, gaybın kavramsal boyutta nasıl anlaşıldığı ve hangi hususların öne çıktığına dair meseleleri ihtiva etmektedir. Bundan sonraki başlıklarda İbn Kemâl'in gayba ilişkin yaklaşımı ve bu meseleyi Kur'an'da ilgili konu bağlamında zikredilen ayetler üzerinden nasıl değerlendirdiği ele alınacaktır. Ayrıca yeri geldikçe İbn Kemâl ile diğer Osmanlı dönemi müfessirlerinin konuya yaklaşımlarının mukayesesi de yapılacaktır.

2. İbn Kemâl'in Gayb Konusuna Teorik ve Pratik Yaklaşımı ve Bazı Osmanlı Müfessirleriyle Mukayesesi

Osmanlı döneminin gözde isimlerinden İbn Kemâl, gayb meselesini *Risâle fî Tahkîki'l-Gayb* isimli hacmi küçük ancak konunun işleniş itibarıyla derinliği olan müstakil bir çalışmada konu edinmiştir. Nitekim İbn Kemâl'in gayb meselesini söz konusu eserinde ön plana çıkan ayetler özelinde en ince detayına kadar irdedelediğini tefsir çalışmasıyla yapılan bir mukayeseyle anlamak mümkün görünmektedir. Öyle ki gayb hakkındaki bir ayeti tefsir eserinde farklı bir görüş serdetmeksizin sınırlı bir şekilde izah ederken,⁴² aynı ayeti risalesinde pek çok açıdan incelemeye tabi tutmaktadır.⁴³ Bu noktada İbn Kemâl'in gaybe dair yaklaşımını, yaptığı tanımlamaları, yeri geldikçe eleştiriye tabi tuttuğu müfessirlerin görüşlerini vb. hususları çeşitli argümanları ileri sürerek açıklamakta ve bu husustaki kanaatini açıkça izhar etmektedir.

2.1. Gayb Kavramını Tarifi ve İlişkilendirdiği Ayetler

³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İslamî İlimlerin Teşekkül Döneminde Gayb Anlayışı", *Din Dilinde Gayb* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 211-213.

⁴⁰ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, thk. İbrahim Besyûnî (Kahire: el-Heyetü'l-Misriyye, 2000), 2/383, 3/272.

⁴¹ Ebu Bekr Muhammed b. İshâk Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 51-145.

⁴² İbn Kemâl Pâşâ, *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*, 7/485.

⁴³ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", 253-255.

Çalışmasına gayb ve şehadet aleminin gaybını bilen, başlangıcın ve dönüşün sihibi olan Allah'a hamd edip harikulade bir kitapla hakkı batıldan ayıran Hz. Peygamber'e salat niyazıyla başlayan İbn Kemâl, gayb konusunda ele alacağı ilk ayetle meseleyi açıklamaktadır. Neml suresi 27/65. ayette geçen “*De ki: Göktekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allah bilir.*” ifadesindeki “istisna” meselesini ele almakta ve ayetin yapısını dikkate alarak “Allah nasıl istisna edilir? Zira O göklerde ve yerde bulunanlardan münezzehtir. Dolayısıyla Allah'ın sanki diğerleriyle mukayese edilerek istisna tutulması ne derece mümkündür?” sorusuna yer vermektedir. Hemen akabinde yine bu takdir soruya cevap veren İbn Kemâl, doğrudan ifade etmese de ayette kınama ifade eden bir sıfatın kaldırılmasından sonra istisna yoluyla medhe delalet eden bir sıfatın getirilmesi şeklinde bir “istidrâk”⁴⁴ sanatının olduğuna işaret etmekte ve “*Onlarda hiçbir ayıp yoktur. Ancak kılıçlarında Çentikler vardır, düşman ordularıyla savaşmaktan!*” şiirini zikrederek, burada yapılan istisnaya ayette yer verilen istisnanın benzerlik arz ettiğini ifade etmektedir. Buradan hareketle İbn Kemâl, şayet Allah'ın yerde ve göklerde olanlardan birisi olduğunu düşünürsek, o zaman onlar arasında da gaybı bilenlerin olacağını dile getirmektedir. Her ne kadar cümlelerin yapısı bunu gösteriyorsa da bu ayette hedeflenen, gaybın yalnızca Allah'a mahsus olduğu, bunun dışındaki diğer varlıkların bunun bilgisine sahip olamayacağı ve bu ihtimale götürebilecek bir yolun onlara kapalı olduğunun mübalağalı bir şekilde anlatılmasıdır.⁴⁵ Bu sebepten dolayı İbn Kemâl'e göre ayette ifade edilen istisna, istisna-i muttasıldır. Bunun örneği ise Nisa suresi 4/22. ayette “*Geçmişte olanlar hariç, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin.*” şeklindeki ifadede geçen istisna da muttasıldır. Bunun hemen ardından İbn Kemâl, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* eserine şerh yazan müfessirlerin çoğunluğunun da Nisa suresinin ilgili ayeti hakkında aynı görüşü zikrettiklerini dile getirmektedir. Bununla birlikte İbn Kemâl, Beyzâvî'nin Nisa suresindeki bu ayette geçen istisnaya muttasıl demesi⁴⁶ ancak gayb ile ilgili Neml suresinde geçen ayetteki istisnaya munkatı demesine⁴⁷ bir anlam veremediğini zikretmekte ve dolaylı olarak Beyzâvî'nin görüşünü eleştirmektedir.⁴⁸ Hatta İbn Kemâl, gayb hakkında izahatta bulunduğu ayetin, Zemahşerî tarafından Beyzâvî gibi değerlendirildiğini, onun söz konusu ayette zikredilen istisnanın munkatı olduğunu, Benî Temîm lügatine

⁴⁴ Bu edebî sanat hakkında detaylı bilgi için bk. Hikmet Akdemir, *Belâğat* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016), 282-284.

⁴⁵ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 253.

⁴⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 1/212.

⁴⁷ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 2/274.

⁴⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 254; Celil Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Haziran 2006), 320-356; Mahmut Ay, “Fatîha ve Bakara Sureleri Örneğinde Molla Gürani'nin Beydavi Eleştirisi”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, ed. Bilal Gökçir vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 385-426; Nihat Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri- Şihabuddin el-Hafaci'nin el-Beydavi'ye Eleştirileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 99-214.

göre Allah isminin merfu olarak okunduğunu ve istisnanın “ما في الدار أحد إلا حمار” “evde eşekten başka birisi yok” cümlesindeki أحد ifadesinin hiç zikredilmemiş gibi düşünülüp “evde eşekten başkası yok” anlamındaki ibareye mutabık olduğu şeklinde bir görüşü benimsediğini söylemektedir.⁴⁹ Ayrıca İbn Kemâl’in müstakil tefsir çalışmasında bu ayet bağlamında yalnızca ayetin genel anlamı üzerinde durup ayette ifade edilen istisnanın ne olması gerektiğini, risalesindeki ifadelerle benzer bir şekilde kısa ve özlü olarak izah etmektedir.⁵⁰

İbn Kemâl zikri geçen bu görüş ve düşüncelerden sonra gaybın kavramsal çerçevesine dair bir tanımlama yapmaktadır. Ona göre gayb, üzerinde hiçbir delilin ikame edilemeyip hiçbir emarenin kendisinde açığa çıkmadığı ve yaratılanın bilgisi dahiline girmeyen bilgi sahasıdır.⁵¹ İbn Kemâl, bu tanımını eserinin başında gayb hakkında zikrettiği ayetin açıklamasını izah eden Kurtubî’nin (ö. 671/1273) tefsirinden bir nakille açıklamaya çalışmaktadır. Rivayet edilen bir hadiseye göre, Emevî valilerinden Haccâc’ın yanına müneccim bir kişi gelmiş ve Haccâc yapmış olduğu iş sebebiyle onu tutuklamıştı. Sonra eline kendisinin hesap ederek saydığı bir kaç taş almış ve sonra ona “Şu an elimde kaç adet taş var?” şeklinde bir soru yöneltmişti. Bunun üzerine müneccim hesabını bitirdikten sonra sonra şu kadar diyerek Haccâc’ın elinde bulunan taş sayısını bilmişti. Daha sonra eline birkaç taş daha alan Haccâc, bu sefer saymadan “Elimde kaç adet ufak taş var?” diye soruyu tekrar etmişti. Müneccim hesabını yapmış ancak bu soruya cevap verememişti. Bir kez daha hesap etmiş yine yanılmıştı. Sonra müneccim şöyle demişti: Ey emir, sanırım sen de elinde kaç tane taş olduğunu bilmiyorsun. Haccac, “hayır bilmiyorum” şeklinde cevap verince müneccim “O zaman ben bunu bilemem” demişti. Haccâc “Peki aradaki fark nedir?” diye müneccime soru sorunca o da “İlk seferde elinde kaç taş olduğunu saymıştın. Dolayısıyla bunlar gaybın sınırları dışına çıktı. Sonrakini ise saymamıştın. Bu sebeple bunların bilgisi gayb alanına girmektedir.” diye cevap vermiş ve Neml suresi 27/65. ayetteki “*Göklerde ve yerde gaybı Allah’tan başka kimse bilmez.*” geçen ifadeleri okumuştur.⁵²

İbn Kemâl gaybın Allah’a mahsus olma meselesini söz konusu vecihle izah ederken diğer Cin suresi 72/26-27. ayetlerinden hareketle Allah’ın gaybını dilediği elçilerine bildirmesi meselesine değinmektedir. Bahsi geçen ayetlerde Allah’ın gaybı, yaratılanlardan herhangi birisine bildirmesine yönelik bir cevazın olması ve ayette zikredilen istisnanın türünün muttasıl olmasına dair gö-

⁴⁹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 1/254; Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2015), 3/365.

⁵⁰ İbn Kemâl Pâşâ, *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*, 7/485.

⁵¹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 254.

⁵² İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 1/255. Ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006), 16/197.

rüşlere bir eleştiri getirmektedir. Zira İbn Kemâl'e göre söz konusu ayette Allah'ın gaybı izhar edeceği kimselerin, aynı seviyedeki şahıslar olmayacağı ve seçtiği elçilere gaybı bildireceğini zikretmesi, buradaki istisnanın istisna-i muttasıl olmasını gerekli kılmamaktadır. Ayrıca ilgili ayette sözü edilen gaybtan maksat, Lokman suresi 31/34. ayette geçen "mugayyebat-ı hamse" olmayıp, gaybın, bilinmeyen ancak daha sonra öğrenilmesi mümkün olan bir anlamda kullanılması ve Allah tarafından izhar edilecek gayb bilgisinin duyular yoluyla müşahade ve ihata edilebilecek bir husus olmasıdır.⁵³ Buradan hareketle İbn Kemâl, bazı fetva kitaplarında bir adamın bir kadınla evlenirken yanında şahit bulundurmayıp Allah Resûlü ve melekleri bu izdivaca şahitlik ettiğine inanarak onların gaybı bildiklerini zikretmesinin ise, az önce bahsi geçen ayetteki Allah'ın seçtiği elçilerini gayba muttali kılması meselesiyle alakasının bulunmadığını ve bu hususun tartışmalı olduğunu dile getirmektedir.⁵⁴

2.1.1. İbn Kemâl'in Gayb Tanımında Esas Aldığı Ayetlere Bazı Osmanlı Müfessirlerinin Yaklaşımı

İbn Kemâl'in gayb konusunda referansta bulunduğu Neml suresi 27/65. ile Cin suresi 72/26-27. ayetler hakkında bazı Osmanlı müfessirlerinin izahlarına yer vermemizin önemli olduğunu söylemeliyiz. Zira böyle bir yol izlememiz, gayb meselesi çerçevesinde Osmanlı tefsir geleneğinin dinamiklerine dair bir çerçeve belirlemek, o dönemdeki müfessirlerin kendilerinden önce ve sonraki çalışmaları ne ölçüde kaynak olarak kullandıklarını açığa çıkarması bakımından değerli görünmektedir.

Osmanlı tefsir geleneğinde öne çıkan müfessirlerden birisi olan Molla Gürânî (ö. 893/1488) *Gayetü'l-Emânî* isimli tefsirinde Neml suresi 27/65. ayetinin Allah'ın hem tam bir kudret sahibi oluşuna hem de ilminin herşeyi kapsadığına işaret ettiğini dile getirmektedir. Bunun yanında İbn Kemâl ve Beyzâvî arasındaki istisna tartışmasına da göndermede bulunan Molla Gürânî, ayette istisna-i munkatı olduğunu öcelemekte, Allah'ın zaman ve mekandan münezzehe olduğunu, bundan dolayı Allah'ın bilgi bakımından kimseyle mukayese edilemeyeceğini dile getirmektedir. Bununla beraber Gürânî, muhtemelen bu ayet hakkında İbn Kemâl gibi düşünen müfessirlerin yorumunu da dikkate alarak ayetin istisna-i muttasıl olarak değerlendirilebileceğini ve bu yorumun da caiz olduğunu dile getirmektedir. Zira Allah'ın yerde ve göklerde olanın bilgisine taalluk eden ve buna muttali olanlardan sayılması Allah'ın yerde ve gökte olanların bilgisine sahip

⁵³ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", 255-256.

⁵⁴ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîki'l-Gayb", 256.

olması açısından mecazî bir ifade olarak anlaşılmaktadır.⁵⁵ Bu yaklaşıma bakılırsa Gürânî, hem Beyzâvî, hem de İbn Kemâl'in ilgili ayet hakkındaki iki yaklaşımının da yorum bakımından kabul edilebileceğine ama Beydâvî'nin izahının ön planda olması gerektiğine işaret etmektedir.⁵⁶

Molla Gürânî, İbn Kemâl'in gaybın kavramsal alanına dair referans aldığı ayetlerden Cin suresi 72/26-27. ayet hakkında kısa ve özlü bir izaha yer vermektedir. İlgili ayetlerde Allah'tan başka hiç kimsenin gayba muttali olamayacağını zikretmekte, bu hususun Allah'ın zatı ve sıfatlarıyla alakalı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁷ Hemen akabinde Gürânî ayetin “*Ancak elçilerden, bildirmek istediği bunun dışındadır.*” kısmıyla ilgili olarak Allah'ın bir melek veya beşere/peygambere gaybı bildirmesinin mümkün olduğunu ancak bunun dışındakilerin gaybı bilmesinin imkansız olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Gürânî, “gaybı” umum bir ifade şeklinde değerlendirip, Allah'ın seçtiği elçilerinin gaybın tamamına muttali olacağı noktasında bir mananın anlaşılmaması gerektiğini, Allah'ın gaybtan dilediği kadarını bildirebileceğinin hatırd tutulmasını beyan etmektedir.⁵⁸

İbn Kemâl'in önemli talebeleri arasında olan ve Osmanlı tefsir düşüncesinin meşhur simalarından Ebüssûd Efendi, zikri geçen ayet bağlamında Allah'ın tek ilah olmasının tahkik edilmesinden sonra öncesini tamamlama ve bundan sonra zikredilecek olan yeniden dirilme konusuna da hazırlık olmak üzere bu ayette de, gaybı bilmenin Allah'a mahsus olduğunun beyan edildiğini ifade etmektedir.⁵⁹ Hemen akabinde Ebüssuûd Efendi, Molla Gürânî'nin yaptığı izahın neredeyse birebir aynısını zikretmekte, ayette istisna-i munkatı bulunduğunu, Allah dışında yerde ve göklerde olanın gayba muttali olmasının imkânsızlığından bahsedildiğini söylemektedir. Bununla birlikte istisna-i muttasıl olarak yapılan yorumun da mümkün olabileceğini zikreden Ebüssûd Efendi, Cenâb-ı Hakk'ın göklerde ve yerde oluşunun mecazî olarak anlaşılması gerektiğini, O'nun oralarda ilmi ile bulunması şeklinde bir mananın mümkün olduğunu ve bu sayede hem Allah Teâlâ'nın, hem de kullarının bu ifadenin kapsamına dahil edilebileceğini dile getirmektedir.⁶⁰

Ebüssuûd Efendi, gayb hakkında zikri geçen Cin suresi 72/26-27. ayet bağlamında Allah'ın gaybı dilediği kadarıyla peygamberlerine bildirebileceğini dile getirmektedir. Ona göre Allah'ın dilediği peygamber için, nübüvvetle ilgili gayba dair bazı durumları açıklaması mümkündür.

⁵⁵ Molla el-Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-keîâmî'r-rabbânî*, thk. Bahaeddin Dartma (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019), 4/32.

⁵⁶ Bununla birlikte Gürânî'nin, Beyzâvî'ye yönelik tenkitlerine dair detaylı bir çalışma için bk. Kutbettin Ekinci, “Kâdî Beyzâvî ve Zemahşerî'nin Fâtîha ve Bakara Sûrelerindeki Yorumlarına Molla Gürânî'nin Tenkitleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 322-344.

⁵⁷ Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-keîâmî'r-rabbânî*, 5/287.

⁵⁸ Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-keîâmî'r-rabbânî*, 5/288.

⁵⁹ Ebüssuûd'un gayb meselesi dışında diğer kelâmî konular hakkındaki görüş ve düşünceleri için bk. Özden Kanter, “Ebüssuûd Efendi'nin Kelâmî Görüşleri”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 15/1 (2017), 191-218.

⁶⁰ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-âkeli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 6/296.

Zira peygamberlere açıklanan gayblar, ya peygamberliklerinin doğruluğuna delâlet eden mucizeler gibi onların peygamberliğinin unsurlarından oldukları için açıklanmakta veya peygamberliğin şartlarından ve hükümlerinden oldukları için onlara beyan edilmektedir. Bunlar da kullara emredilen bütün şer'î mükellefiyetler, amellerin nasıl eda edilecekleri, bu amellere ahirette karşılık gelen mükâfatlar, bunların denk düştüğü âhîret halleri gibi hususlardır. Bu hususların dışında peygamberlikle ilgisi olmayan gaybî meseleler ve kıyametin ne zaman kopacağı gibi hususlara ise Allah, hiç kimseyi muttali kılmaz.⁶¹

Osmanlı tefsir geleneği içerisinde işarî tefsir anlayışının ilk ve en önemli temsilcileri arasında olan Nîmetullah Nahcivânî (ö. 920/1514)⁶² *el-Fevâtihu'l-İlahiyye* isimli tefsirinde Neml suresi 27/65. ayeti yukarıda zikri geçen müfessirlerin yaklaşımına mutabık olarak izah etmektedir. Ona göre, gök ve ötesinde bulunan melekler, yeryüzünde bulunup akıl ve idrak sahibi olan varlıklar, aklın, idrakin ve tüm duyu organlarının kapsamı dışında bulunan gaybî bilemezler. Onu yalnızca tüm zaman ve mekanlardan münezze olan Allah bilmektedir. Görünen ve görünmeyen, gizli ve açık herşeyi, karışıklık, zıttık, öne alma geri bırakma olmaksızın, sebep, neden, alet, araç, zaman, mekan ve şartlara ihtiyacı olma gibi tüm hallerden münezze bir şekilde gayba muttali olan Allah'tır. Nahcivânî, gaybın bilgisine sahip olan Allah'ın, kıyametin kopacağı bilgisi, hesap gününün keyfiyeti, ceza ve azabın mahiyeti gibi hususların bilgisinin Allah'ın kendisine has kıldığını, bahsi geçen konulardaki gaybî bilgi ve hadisleri, peygamberleri ile evliyasına dahi bildirmediğinin altını çizmektedir.⁶³

Nahcivânî, Cin suresi 72/26-27. Ayetlerde geçen gayb konusunu, kendi perspektifinden ele alıp izah etmektedir. 26.ayeti, Neml suresinde geçen gayb ayetiyle irtibatlı olarak açıklayan Nahcivânî, Allah'a mahsus olan gayba dair bilgilerin hiç kimseye açılmayacağını, özellikle kıyamet ahvaline dair hususların mutlak gayb sahası olduğunu dile getirmektedir. Sonraki ayette “*Ancak elçilerden, bildirmek istediği bunun dışındadır.*” ifadesini, yukarıda zikri geçen müfessirler gibi manalandıran Nahcivânî, elçiyle kastedilenin öncelikle peygamber olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Allah'ın kendisi adına görevlendirip halife tayin ettiği elçisine, gayb alanında dilediği kadarını dilediği biçimde açmaktadır. Hatta Allah, gayb bilgisini verdiği elçisini, gözcü ve koruyucu meleklerle kollamaktadır. Bu görevli melekler, taşınan sırları ve gaybî bilgileri, şeytanların ve kafir cinlerin

⁶¹ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-âkeli's-selîm ilâ meşâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 9/47.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bk.Yaşar Kurt, *Nî'metullah Nahcivani ve Tasavvufî Tefsiri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 20.

⁶³ Nîmetullah b. Mahmud en-Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye* (İstanbul: Matbatu'l-Osmaniyye, 1325), 2/69.

çalmasından, kapıp kaçırmasından korumaktadırlar.⁶⁴ Buraya kadar zikri geçen yorumlar dikkatlice incelendiğinde İbn Kemâl dışındaki diğer Osmanlı müfessirlerinin, İbn Kemâl'in gaybın tanımında esas aldığı ayetlere yaklaşımının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği ve konuya dair izahların neredeyse aynı bakış açısıyla incelendiği fark edilmektedir.

2.2. Lokman suresi 31/34. Ayetteki “Muğayyebat-ı Hamse” Meselesinin İzahı

İbn Kemâl, gayb meselesinin merkezinde yer alan Lokman suresi 31/34. ayet hakkında detaylı olarak durmakta ve bilgisi Allah'a mahsus kılınan hususların neler olduğunu gerekçeleriyle izah etmektedir. İlgili ayette “*Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.*” geçen ve literatürde “mugayyebât-ı hamse”⁶⁵ olarak bilinen konular İbn Kemâl'in gaybın mutlak bilgisine ait olduğunu ifade ettiği hususlar arasında yer almaktadır. Buna göre İbn Kemâl, ayette zikri geçen ilk gayb alanının, kıyametin ne zaman gerçekleşeceği bilgisi olduğunu ve bu hususun hiçbir şekilde Allah'tan başkası tarafından bilinmeyeceğini vurgulamaktadır.⁶⁶ Söz konusu ayette ikinci gayb türü ise yağmurun yağacağı bilgisinin Allah tarafından bilinmesidir. Nitekim İbn Kemâl, Allah'ın tedricî bir şekilde maslahatları dikkate alarak faydalı olan yağmuru belirli vakitlerde yeryüzüne indirdiğini ve bunun bilgisinin ise Allah'a has olduğunu dile getirmektedir.⁶⁷ Üçüncü gayb alanı ise rahimlerde bulunanın bilgisi olduğunu dile getiren İbn Kemâl, dünyaya gelecek insanın anne rahminde kız mı erkek mi, canlı mı ölü mü, eksik mi tam mı olduğu bilgisinin yalnızca Allah tarafından bilindiğini beyan etmektedir. İbn Kemâl dördüncü gayb alanının ise kişinin işleyeceği amelinin bilgisi olduğu, onun hayırlı bir işe azmettiği zaman şer bir durum ortaya çıkmasının, şer bir işe kastettiği zaman hayırlı bir vaziyetin meydana gelmesinin imkan dahilinde bulunduğunu ve bu bilginin de Allah katında mahfuz olduğunu beyan etmektedir.⁶⁸ Son gayb alanı ise kişinin nerede öleceği bilgisi olduğunu dile getiren İbn Kemâl, bir kimsenin kendisine bir yer belirlemek suretiyle oraya yerleşmesi ve “ben buradan ayrılmayacağım” demesine rağmen, ölümü-

⁶⁴ Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, 2/453.

⁶⁵ Bu hususta bk. İlyas Çelebi, “Muğayyebât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. (Erişim 31 Ekim 2020); Salih Karacabey, “Hadisler Çerçevesinde Muğayyebât-ı Hamse Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 1994), 83-102; Polat, “Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Muğayyebatı Hams (Beş Bilinmeyen)”, 48-61; Süleyman Gezer, “Lokman Sûresinin 34. Ayeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (Haziran 2015), 5-21.

⁶⁶ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 256.

⁶⁷ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 257.

⁶⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 257.

nün aklına gelmeyecek bir yerde gerçekleşmesinin imkânına vurgu yapmakta ve bunun da bilgisinin Allah'ta bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁹

Son gayb alanıyla ilgili Hz. Süleyman'ın yaşadığı bir hadiseye yer veren İbn Kemâl, özellikle kişinin ölümünün nasıl ve nerde gerçekleşeceğinin aslında hiç kimsenin aklına gelmeyecek bir şekilde tezahür ettiğine dikkat çekmektedir. Aktardığı bir nakle göre ölüm meleği bir gün Hz. Süleyman'ın yanına uğramıştır. Melek, onun meclisinde bulunan bir adama bakmaya başlamıştı. Adam “Bu kimdir?” diye sorunca Hz. Süleyman “Bu ölüm meleğidir.” şeklinde cevap vermiştir. Adam Hz. Süleyman'a “Sanki bu melek beni istiyor gibi.” diye söylemiş ve Hz. Süleyman'dan kendisini rüzgarla buradan uzaklaştırıp Hindistan'a götürmesini talep etmiştir. Hz. Süleyman bu adamın istediğini yerine getirdi. Daha sonra ölüm meleği gelerek Hz. Süleyman'a “Benim o adama sürekli bakmam onu çok şaşırttı. Çünkü ben onun ruhunu senin yanındayken Hindistan'da almakla emrolunmuştum.” dedi ve o adamın canını bahsettiği yerde almış oldu.⁷⁰ Bu rivayetten hareketle İbn Kemâl'in, bir kimsenin nerede öleceğini bilememesine dair görüşleri ve bunun sadece Allah tarafından bilindiğine dair Hz. Süleyman'ın hikayesini zikretmesi, söz konusu meselenin mutlak gayb alanı olduğuna dikkat çektiğini göstermektedir.

İbn Kemâl, mezkur ayetle ilgili meseleleri bahsi geçen yönleriyle izah ettikten sonra ilmin Allah'a, dirayetin ise insana has bir durum olduğunu beyan etmektedir. Ona göre bir kimse bilgiye ancak bazı şeyleri çabalayıp öğrenmek suretiyle ulaşabilir ve bu durum onun kesbiyle ilgilidir. Eğer bu şahıs bir bilgiyi öğrenme ve ona sahip olabilmeye dair bir yol benimsememiş ise, kendi marifetiyle elde ettiklerine ulaşamadığı gibi bunun dışında kalan bilgi sahasına uzanabilmesi de mümkün değildir.⁷¹ Bu tespitten hareketle İbn Kemâl, müneccim olduğunu iddia eden bir şahsın, yağmur ve ölümden haber vermesinin, birtakım hususları kıyas etmesi ve fal bakması durumuna bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda İbn Kemâl'e göre delil yoluyla idrak edilip zan üzere kurgulan bir bilgi, daha önce zikri geçtiği üzere gayb değildir. Zira zannın bizatihi kendisi ilim ifade etmemektedir.⁷² Bu konuyla ilgili ilginç bir anektod daha aktaran İbn Kemâl, Abbasi Halifesi Mansur'un (ö. ö. 158/775) ömrünün ne kadar olacağı hususunda bir merak içinde olduğundan bahsetmektedir. Bir rivayete göre Mansur, rüyasında elini denizden çıkarmış ve beş parmağıyla denize işaret etmişti. Âlimlerden bu rüyayı yorumlamalarını istemiş ve onlar da Mansur'un ömrünün elli yıl beş ay kadar veya buna benzer şekilde olacağına dair bazı değerlendirmelerde bulun-

⁶⁹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 257.

⁷⁰ Rivayetin geçtiği yer için bk Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Cum'a (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 12/144; İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 257.

⁷¹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 257.

⁷² İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 258.

muşlardır. Bu rüya hakkında ise Ebu Hanife (ö. 150/767) Mansur’a “Bu rüyanın yorumu, gaybın anahtarları beştir ve bunları yalnızca Allah bilir demektir. Sen bunun bilgisini öğrenmek istesen bile ona ulaşabilecek bir yol bulamazsın” şeklinde cevap vermiştir.⁷³

Lokman suresindeki ilgili ayetin sebep-i nüzulüne de değinen İbn Kemâl, Hz. Peygamber’e el-Haris b. Amr isminde bir şahsın gelerek kıyametin ne zaman kopacağı, tarlasına ektiğinden dolayı yağmurun ne zaman yağacağı, hamile olan eşinin kız mı erkek mi doğuracağı, yarın hangi amelle meşgul olacağı ve nerede öleceğine dair sorular sorduğunu ve bunun üzerine de ayetin nazil olduğunu zikretmektedir.⁷⁴ Ancak İbn Kemâl sadece zikredilen sebep-i nüzul bilgisine dayalı olarak meselenin anlaşılmaması gerektiğini, zira Buharî’nin ilgili ayet bağlamında aktardığı bir hadiste “Gaybın anahtarları beştir”⁷⁵ şeklinde başlayan ve Lokman suresinin ilgili ayetini okuyan Hz. Peygamber’in izahının da dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir. Ona göre şu hususun dikkatten kaçmaması gerekir: Ayetin tefsirinin bahsi geçen nüzul sebebine ve Buharî’nin *Sabîb*’inde Abdullah b. Ömer’den nakledilen “Gaybın anahtarları beştir; onları Yüce Allah’tan başka hiç kimse bilmez. Onlar şunlardır: ‘Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir.....’ (Lokman 31/34)” mealindeki rivayete mutabık olması, nüzul sebebi bağlamında zikredilen rivayeti yağmurun yağma vakitlerinin ve ceninin ahvaline dair bilginin Allah’a mahsus olması şeklinde anlaşılmasıyla mümkün olabilir. Zira ayetin zahirinde bu mana yani bu bilgilerin bilinmesinin sadece Allah’a tahsis edilmesi net bir şekilde ortaya çıkmaktadır ve müfessirler bu hususa değinmemişlerdir.⁷⁶ Buradan hareketle İbn Kemâl, söz konusu ayetin ilk kısmındaki kıyametin bilgisinin Allah’a mahsus olduğunu ve bu ifadelerden sonra gelen yağmurların yağması, rahimlerde olanın bilinmesi ibarelerinin de ilk cümledeki kıyametin bilgisine atfedildiğini ve bundan dolayı bu hususların bilgisinin de yegane sahibinin Allah olduğunun belirtmektedir.⁷⁷ Ayetin sonraki kısmında gelen “Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.” ifadelerinin belâğat açısından kinaye sanatını içerdiğini belirten İbn Kemâl, bu iki unsurun bilgisinin de kinaye yoluyla Allah’a mahsus kılındığına ayette lazıminin zikredilmesiyle melzûmun kastedildiğine vurgu yapmaktadır.⁷⁸

⁷³ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 258.

⁷⁴ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 258; Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 18/585; el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*, 16/496.

⁷⁵ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sabîb* (Riyad: Dârü’s-Selâm, 1999), “İman” 37, “Tefsir” 31; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Sabîb-i Müslim* (Riyad: Dârü’s-Selâm, 1999), “İman” 5.

⁷⁶ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 259.

⁷⁷ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 259.

⁷⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî’l-Gayb”, 260.

İbn Kemâl, zikri geçen hadisi de dikkate alarak En'âm suresi 6/59. ayetin başındaki “*Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir.*” ifadelerinin Lokman suresindeki ilgili ayetin içeriğiyle mutabık olduğunu zikretmekte ve مَفَاتِيح ibaresinin tam olarak nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durmaktadır. İbn Kemâl'e göre müfessirler, söz konusu kelimenin bir görüşe göre مَفْتَح ifadesinin çoğulu olduğunu ve mahzen anlamı taşıdığını, diğer bir görüşe göre de مَفْتَح kelimesinin çoğulu olup anahtar manasında anlaşıldığını dile getirmektedirler.⁷⁹ İbn Kemâl ise sözü edilen kelimenin “anahtarlar” şeklinde anlaşılması gerektiğini ve bu ayet hakkında nakledilen kıraat vecihlerinin de bu yönde olduğunu ifade etmektedir.⁸⁰ Bunun yanında İbn Kemâl, ayette sözü edilen mugayyebat-ı hamsenin, sadece Allah tarafından bilinen gayb alanı olarak mutlak bir surette ifade edilmediğini, zikri geçen hususlar dışında Allah'ın bileceği ve kimsenin muttali olamayacağı gayba müteallik pek çok meselenin olduğunu da vurgulamaktadır.⁸¹

İbn Kemâl söz konusu ayetteki “*Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez.*” kısmının zahiri üzere anlaşılması durumunda “Zeyd, Amr'ın yarın ne kazanacağını bilemez” şeklinde bir manaya hamledilemeyeceğini ve bunun Hz. Peygamber'in, İbn Ömer'in rivayetindeki “Yarın ne olacağını Allah'tan başka kimse bilemez” sözündeki anlama tekabül ettiğini dile getirmektedir. Bununla birlikte “*Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez.*” ifadesinin ayetin siyak-sibakı gereği hiç kimse tarafından bilinemeyecek bir kazıyye olduğunu ve bunun açıkça dile getirildiğini belirtmektedir.⁸²

Tefsir çalışmasında da ilgili ayete dair izahlarda bulunan İbn Kemâl, yukarıda zikrettiği izah ve yorumları aynı şekilde muhtasar olarak dile getirmektedir.⁸³ Şunu söyleyebiliriz ki, İbn Kemâl'in, mugayyebat-ı hamse özelindeki düşüncelerine tefsirinde daha kısa, risalesinde ise uzun bir şekilde yer vermesi, Osmanlı tefsir yazıcılığı geleneğinde, tam bir tefsir eseri kaleme alınması yerine konu veya ayet tefsiri şeklindeki müstakil çalışmaların yapılmasının ön planda olduğunun mücessem halidir.

2.2.1. Mugayyebat-ı Hamse Meselesine Diğer Osmanlı Müfessirlerinin Yaklaşımı

Gayb meselesinin odak noktasındaki ayetlerinden olan Lokman suresi 31/34. ayet hakkında Molla Gürânî, yukarıda zikri geçen İbn Kemâl'in görüşlerine benzer bir yaklaşım sergilemektedir. Gürânî'ye göre kıyamet vakti ile yağmurun yağma zamanı yalnızca Allah'a mahsus kılınmıştır. Ayetin nazmı ve ifadelerin birbirine atıfla zikredilmesi buna açıkça delalet etmektedir. Ayrıca

⁷⁹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/260.

⁸⁰ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 261.

⁸¹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 261.

⁸² İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 262.

⁸³ İbn Kemâl Pâşâ, *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*, 8/188.

Gürânî, rahimlerde olanın kemiyet ve keyfiyeti, kimin yarın ne kazanacağı veyahut başına ne iş geleceği ile nerede ve hangi durumda öleceğinin bilgisinin de Allah'a mahsus olduğunu ve bunun kinaye yoluyla ifade edildiğini beyan etmektedir.⁸⁴

Mugayyebât-ı hamse hakkında Ebussuûd Efendi, zikri geçen ayeti İbn Kemâl'in izah ve değerlendirmelerine göre açıklamaktadır. Öncelikle ayetin sebep-i nüzulü hakkında bilgi veren müfessir Ebussuûd, el-Haris b. 'Amr'in Hz. Peygamber'e gelerek bazı soruları yöneltmesi üzerine bu ayetin indiğini dile getirmektedir. Bunun yanında İbn Kemâl'in, Hz. Süleyman'la ilgili aktardığı rivayete de yer veren Ebussuûd Efendi, Allah'ın gaybın mutlak bilgisine sahip olduğunu, kul, anlamak için bütün çarelere başvursa ve bu yolda bütün imkânlarını harcasa da kendi yapacağı işlere ve onların akıbetine muttali olamayacağını ifade etmektedir.⁸⁵

Nahcivânî, ilgili ayet bağlamındaki görüşlerini zikrederken öncelikle İbn Kemâl başta olmak üzere diğer Osmanlı müfessirlerinin dile getirdiği sebebe-i nüzul bilgilerini aktarmakta ve kendi izahlarını ortaya koymaktadır. Ona göre, mugayyebat-ı hamse bağlamında kıyametin ne zaman kopacağı, yağmurun ne zaman yağacağı, annelerin rahimlerinde bulunanın ne olduğu, hiçbir kimsenin yarın ne yapacağı ve başına ne geleceği ile nerede öleceğinin bilgisine Allah dışında başka hiç kimsenin muttali olması mümkün değildir. Öyle ki insanoğlu ne kadar düşünüp tedbir alsın, çalışıp hazırlansa ve tüm gayretini tüketse de yarın meydana gelecek olan hâdisleri, hatta bugünü, bir saat ve bir an sonrasını bilemez. Buna ilave olarak insanın kendisi sır ve gizliliklerle dolu bir varlıktır. Bu bakımından gayba dair bütün bilgiler Allah'a mahsustur; onun ilmi her şeyi ve herkesi kuşatmıştır.⁸⁶

Zikri geçen izah ve yorumlamalar ekseninde İbn Kemâl dışındaki müstakil eser sahibi Osmanlı müfessirlerinin mugayyebat-ı hamse meselesine yönelik yaklaşımlarının benzer surette olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede söz konusu ayetin izahında yer verdikleri rivayetler ve yorumlamalarının İbn Kemâl'in izahlarıyla örtüştüğünü, bu bakımdan gaybın bilinmesi noktasındaki anlayışın ortak bir yöne sahip olduğunu belirtmemiz mümkündür.

2.3. İbn Kemâl'in Saffat Suresi 38/6-10. Ayetleri Çerçevesinde Gaybın Bilgisinin Korunması Meselesine Yaklaşımı

İbn Kemâl, Lokman suresinin 31. ayetiyle ilgili ayetle bağlantılı olarak, gaybın tecrübî bir alanda bilinmesi ve bu husustaki tartışmaları da gündemine almaktadır. Özellikle bazı durumlarla

⁸⁴ Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsiri'l-keîlâmi'r-rabbânî*, 4/144.

⁸⁵ Ebussuûd Efendi, *İrşâdü'l-'akeli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 7/78.

⁸⁶ Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, 2/138.

irtibatlı olmak suretiyle gelecekte olması muhtemel hâdiselerin bilinmesi, bu konuda görüş ileri süren bazı şahısların varlığı ve gaybın bilgisinin insan dışındaki diğer varlıklar tarafından (şeytan, cin vb.) “alınıp götürülmesi” hususlarına temas etmektedir.

İbn Kemâl rahimlerde olanın kadınlarda meydana gelen bazı hallerde belirginleşmesi ve gelecekte olması muhtemel olayları çeşitli karinelerle haber veren kimselere dair Kurtubî'den bir takım bilgiler aktarmakta ve onun bu hususlardaki yaklaşımını benimsemektedir. Kurtubî'ye göre hamile kadınlarda görülen bazı fizikî değişimler, çocuğun cinsiyetinin tahmin edilmesinde tecrübî bilgi olarak kullanılmaktadır. Bu hususta bir bilginin verilmesi, zorunlu değil adeten hasıl olmaktadır. Bundan dolayı, böyle bir bilgiyi zikreden kimse kafır veya fasık olarak değerlendirilmez. Kurtubî, bu konuyla bağlantılı olarak ay ve güneşin tutulması hakkında haber verenlerin, tedip edilmesi ancak cezalandırılmaması gerektiğini dile getirmektedir. Nitekim Allah “*Ayın dolaşımı için de konak yerleri (evreler) belirledik.*”⁸⁷ şeklinde buyurmakta ve gökteki cisimlerin hareketlerinin tespitin mümkün olabileceğini dile getirmektedir. Bununla birlikte, söz konusu hadiselerden haber verenlerin ay ve güneş tutulması hakkındaki bilgileri halkla paylaşımlarının insanların zihninde şüphelerin oluşmasına sebebiyet vermektedir. Zira avam, bu ve diğer gaybî iddialar arasındaki farkı idrak edemezler.⁸⁸

İbn Kemâl, Kurtubî'nin tecrübî bilgiye dayalı olarak söylediklerinin yanında, *arrâf* diye nitelendirilen ve bazı konularda gelecekte haber veren kimseler hakkındaki izahları ile gaybî bilgilerin cin ve şeytan tarafından ele geçirilmesi meselesindeki görüşlerine de yer vermektedir. Zira İbn Kemâl, gayb meselesini bütün boyutlarıyla tartışmakta ve bu noktada Kurtubî'nin değerlendirmelerini dikkate almaktadır. Kurtubî, Hz. Peygamber'in; “Her kim bir arrâfın yanına gider de ona soru soracak olursa, kırk gün onun hiç bir namazı kabul edilmez.”⁸⁹ şeklindeki hadisi aktarmakta ve *arrâfın*, gaybı bildiğini iddia edip bir takım sebep ve mukaddimelerin delâleti ile geleceğe dair tahminlerde bulunan ve müneccimlik eden kimse olduğunu dile getirmektedir. Bu kimseler, kuşlar veya taşlardan medet umarak geleceğe dair bazı haberleri bildiklerini ileri sürmektedirler. Kurtubî, arraf ve benzeri kimselerin, gelecekte haber vermesi ile ilgili başka bir boyuta, Hz. ‘Âişe’den nakledilen bir rivayeti zikrederek değinmektedir. Rivayete göre sahabîlerden bazıları Hz. Peygamber’e kâhinler hakkında soru sordular, O da: “Onlar hiçbir şey değildirler” diye cevap verdi. Ardından “Ey Allah'ın Rasulü, onlar bize bazen bir şey söylüyorlar, o da gerçek olarak ortaya çıkıyor.” şeklinde bir soru ilave ettikleri zaman Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “İşte o doğru çıkan

⁸⁷ Yâsîn, 36/39.

⁸⁸ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/263. Bk. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kurân*, 8/403.

⁸⁹ Müslim, *Sabîh-i Müslim*, “Selam”, 35.

cininin bellediği hak sözdür. O, bu sözü kendi dostunun kulağına fısıldar. O da hak söze yüz tane yalan katar.”⁹⁰ Bu rivayeti dikkate alan İbn Kemâl, gayb alanına taalluk eden bazı bilgilerin, cin ve şeytanlar tarafından çalınabileceğine işaret etmekte ve konuyla doğrudan bağlantılı olan Saffât suresi 37/6-10. ayetleri bu hususta değerlendirmeye almaktadır.

Saffât suresi 37/6. ayetteki “*Biz, en yakın göğü zinetlerle, yıldızlarla donattık.*” ifadesini İbn Kemâl, Allah’ın zinet olarak nitelendirdiğinin melekler olduğunu ve onların gökyüzünü koruduğu şeklinde yorumlamaktadır. Bu ayetin hemen akabindeki “*Onu itaatten çıkan her şeytandan koruduk.*”⁹¹ kısmını da İbn Kemâl, Allah’ın en yakın göğü şeytanların şerrinden muhafaza etmek için melekleri yaratması şeklinde izah etmektedir. İbn Kemâl sonraki ayetlerde geçen “*Onlar, yüce topluluğu (ileri gelen melekler topluluğunu) dinleyemezler. Kovulmaları için her taraftan taş tutulurlar. Onlar için sürekli bir azap da vardır.*”⁹² ifadelerini zikrederek şeytanın, Allah’ın yarattığı ve en yakın göğü muhafaza etmek için yerleştirdiği meleklerden birtakım bilgileri alma teşebbüslerinde bulunduklarının altını çizmekte, şeytanların uzaklaştırılması için melekler tarafından “*şihâb/ateş parçası-göktaşı*” atıldığını zikretmektedir. Hatta İbn Kemâl, son zikrettiği izah bağlamında Osmanlı tefsir geleneğini besleyen⁹³ önemli tefsir kaynaklarından Necmeddîn Ömer en-Nesefî’nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr fi’t-tefsîr*’ine atıfta bulunmakta ve Nesefî’nin ayette zikredilen “*zinetlerin*” sabit olduğunu-ki bunlardan melekleri kastetmektedir- şeytanlara ise diğer dağılmış yıldızların parçalarının atılarak onların uzaklaştırıldığına dair bir izahta bulunduğunu⁹⁴ beyan etmektedir.⁹⁵

İbn Kemâl, gayb meselesini incelediği ayetlerde sürekli atıfta bulunduğu Kurtubî’ye sözü edilen ayetler çerçevesinde tekrar başvurmakta ve onun görüşlerini doğrudan aktarmaktadır. Kurtubî’ye göre bu konuda nakledilen rivayetler bulunmakta ve bunların genel olarak muhtevası şu şekildedir: Şeytanlar gökyüzüne doğru çıkar ve dinlemek amacıyla biri diğerinin üzerine çıkardı. En cesurları gökyüzüne doğru ilerler ve daha sonra ondan sonraki, sonra da diğeri geldi. Allah yer işleri ile ilgili bir emir verir. Gökte bulunanlar bu emri aralarında konuşur ve gökyüzüne en yakın şeytan bu konuşmaları duyardı. Hemen akabinde şeytan işittiği bu sözü kendisinin altında bulunanlara iletirdi. Dinlediği bu sözü diğerine aktarırken bazen gelen alevli bir ateş onu

⁹⁰ Buhârî, *el-Câmiu’s-sabîh*, “Edeb”, 117; Müslim, *Sabîh-i Müslim*, “Selam”, 123.

⁹¹ es-Saffât, 37/7.

⁹² es-Saffât, 37/8-9.

⁹³ Bu hususta şu tespitleri aktarmak yerinde olacaktır: “*et-Teysîr*’in Osmanlı dönemi tefsiri üzerinde belirli bir etkisi olduğunu onun Osmanlı ilmiyesi içerisinde çokça istinsah edilmiş ve okunmuş olmasından hareketle söylemek mümkün olduğu gibi haşiyelerinde ve kimi müstakil tefsirlerde kendisine yapılan atıflardan da anlayabiliyoruz.” Muhammed Coşkun, “Giriş: Ömer en-Nesefî: Hayatı ve Eserleri”, *et-Teysîr fi’t-tefsîr* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 31.

⁹⁴ Bk. Necmeddîn Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fi’t-tefsîr* (İstanbul: Dâru’l-Lübâb, 2019), 12/395.

⁹⁵ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkiki’l-Gayb”, 1/265-266.

yakardı, bazen de onu yakmazdı. İşte bu söz kâhinlere kadar iner, onlar buna yüz yalan daha katarlardı. Söz konusu çaldıkları bilgiler doğru olarak çıkar, bunun neticesinde ise cahiller, kâhinlerin söylediklerinin hepsinin doğru olduğuna inanırlardı. Ancak Allah, İslâm'ı/Hz. Peygamber'i gönderince, bu sefer sema sıkı bir biçimde muhafazaya alındı. Bir söz işiten her şeytana alevli bir yıldız gönderildi ve kendisi bunlardan kurtulamadı. Son kısımda Kurtubî, şeytanları kovalamak üzere atılan yıldızların insanların, kayıyor gördükleri yıldızlar olduğunu ifade etmektedir.⁹⁶

İbn Kemâl, naklettiği bu izahtan sonra şeytanların semadan bu bilgileri işitip onlara alev toplarının atılmasının, Hz. Peygamber'in nübüvvetinden önce de var olup olmadığına dair Kurtubî'nin takdiri bir sorusunu nakletmekte ve bu konuya dair izahları aynı şekilde ondan aktarmaktadır. Kurtubî'ye göre, şeytanlar Hz. Peygamber gönderilmeden önce de meleklerden bazı bilgileri alıyorlardı. Kimi zaman alevli bir ateşe maruz kalırken kimi zaman da bundan kurtuluyorlardı. Bu şeytanlar insanlar arasında casusluk yapan kimselere benzerlerdi. Bu casus gibi olan şeytanların, kimisi ihtiyacını ele geçirirken, diğeri bunu yapamayabilirdi. Birisi bu alevli ateşlerden kurtulurken, diğeri kurtulamayabilir, bilakis yakalanır ve cezaya çarptırılırdı. ~~Ne zaman ki~~ Hz. Peygamber'e nübüvvet vazifesi verilince, semanın muhafazası daha yüksek bir seviyeye çıkarıldı. Daha önce var olmayan alevli ateş topları hazırlandı. Böylelikle önceleri bilgileri çalıp götüreren şeytanların, semanın her bir tarafından kovulup uzaklaştırılmaları gerçekleştirilmiş oldu. Böylece şeytanlar semada meydana gelen hiçbir şeyi işitecek gücü bulamaz oldular. Ancak onlardan, ayette ifade edildiği üzere çok hızlı hareket ederek "hızlıca çalıp götürerler" bundan müstesna olabilişti. Böyle birisinin de arkasından yere inip onu diğer kardeşlerine telkin etmeden önce alevli bir ateş izlemekte ve onu yakmaktadır. İşte bundan dolayı da Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle birlikte kâhinlik iptal edilmiş ve artık risalet ve nübüvvetin ilmi gerçekleşmiştir.⁹⁷

İbn Kemâl, söz konusu izahtan sonra tekrar Ömer Neseî'nin söz konusu ayetlerle bağlantılı olan Hicr suresindeki ayetin⁹⁸ izahında İbn Abbas'tan naklettiği rivayeti aktarmaktadır. Bu izaha göre, önceleri şeytanlar semadan alıkonulmuyorlar, oraya girerek istedikleri bilgileri alıp kâhinlere ulaştırıyorlardı. Ancak Hz. İsâ dünyaya geldiği zaman, şeytanlar üç semaya yaklaştırılmadı. Bununla birlikte Hz. Peygamber dünyaya geldiği vakit, bu şeytanlar bütün semalardan uzaklaştırıldılar. Böylece o şeytanlar herhangi bir melekten söz alıp götürmeye teşebbüs ettiği vakit, üzerine mutlaka alevli bir ateş atılarak taşlanır. Ancak bu alevli taş isabet etmez ise, bu bilgi şeytan tarafın-

⁹⁶ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb", 1/267; Kurtubî, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'ân*, 18/14.

⁹⁷ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb", 1/267-268; Kurtubî, *el-Câmi' li-abkâmi'l-Kur'ân*, 18/12-13.

⁹⁸ "Onu kovulmuş her şeytandan koruduk." el-Hicr, 15/17.

dan alınıp götürülür. Yeryüzüne cin olarak geri döner ve bununla insanların aklını karıştır.⁹⁹ İbn Kemâl, bu hususun delili olarak Cin suresindeki “*Doğrusu biz (cinler topluluğu, meleklerin sözünü dinlemek için) semayı yokladık da, onu (meleklerden ibaret) çok kuvvetli bekçiler ve şibaplarla (akan yakıcı yıldızlarla) doldurulmuş bulduk. Halbuki biz (Peygamberin gönderilmesinden önce) haber dinlemek için göğün bazı (bekçilerden boş) yerlerine otururduk; fakat şimdi, kim dinleyecek olursa, kendisini gözetleyen bir şibap (yakıcı bir yıldız) buluyor. Doğrusu biz bilemeyiz; o arzdaki kimselere bir fenalık mı istenmiştir; yoksa Rableri onlara bir iyilik mi dilemiştir?*”¹⁰⁰ ayetlerini zikretmektedir.¹⁰¹ Bunun hemen akabinde İbn Kemâl, Ömer Neseî’nin söz konusu ayetleri zikrettikten sonraki “Peki, alevli ateşlerin atılması, yıldızların yerlerinden oynaması ne zaman gerçekleşmektedir?” sorusunu dile getirmektedir. Neseî’ye göre bu sorunun cevabı, Katade’den aktarılan şu nakildir: Hz. Peygamber’e vahiy ineceği esnada, alevli ateşler hazırlanır ve gökyüzünde çok kuvvetli bekçiler ortaya çıkar. Zira o esnada Allah’tan yeryüzü ehline nazil olan vahyin içerisine hiçbir şeytan müdahalede bulunamaz. Buna ilave olarak Neseî, Übey b. Kab’ın, Hz. İsa’nın gökyüzüne yükseltilmesinden beri şeytanlara alevli topların atılmadığını, bu hadisenin Hz. Peygamber’in nübüvvetiyle birlikte zuhur ettiğini dile getirdiğini aktarmaktadır. Hatta İbn Kemâl, zikri geçen bu izahlardan sonra Ömer Neseî’nin cahiliye şairleri arasında bu meselenin bilindiğini ve söz konusu hâdiseleri şiirlerinde işledikleri şeklindeki tespitini de nakletmektedir.¹⁰² Bu bağlamda İbn Kemâl, semadan şeytanların bazı bilgileri ele geçirmesi hususunda zikri geçen bütün hususları değerlendirerek, şeytanların Hz. Peygamber gönderilmeden önce semadan bazı bilgileri taşımış olduklarının mümkün olduğunu ancak Allah’ın son peygamberini gönderdikten sonra bu hadisenin ortadan kalktığını beyan etmektedir.¹⁰³

İbn Kemâl, cahiliye döneminde kehanet meselesiyle ilgili üç tip insandan bahsetmektedir. Birinci kısımdaki kişiler, cin taifesiyle arkadaş olan kimselerdir. Bu cinler, gökyüzünden hızlıca alıp getirdiği haberleri arkadaşı olan o kimselere ulaştırmaktaydı ve bunlar da insanlara cinlerin getirdiği haberi ulaştırmaktaydılar. İbn Kemâl’e göre, Hz. Peygamber’in gönderilmesiyle bu durum ortadan kalkmıştır. İkinci grupta yer alanlar dünyanın değişik bölgelerinde gelecekte olması muhtemel bazı hadiseleri birtakım delilleri takip etmek suretiyle tahmin edenlerdir. Bir başka açıdan zikrederek olursak bu kimseler, geleceğe dair haberler vermektedirler. Bu şahısların ileri sürdükleri gayba dair hususların gerçekleşmesini, Mu‘tezile ile bazı kalamcılar imkansız görmektedirler. İbn Kemâl ise bu kimselerin geleceğe dair kehanetlerinin meydana gelmesinin aklın mümkün olduğu ancak

⁹⁹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/268; Neseî, *et-Teyssîr fî't-tefsîr*, 9/179.

¹⁰⁰ el-Cin, 72/8-10.

¹⁰¹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/269.

¹⁰² İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/269-270; Neseî, *et-Teyssîr fî't-tefsîr*, 15/49.

¹⁰³ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/271.

tam tersinin de olabileceğini söylemektedir. Buna karşılık, böyle kimselerin sözlerinin tasdik edilip dinlenilmesi şeriat tarafından yasaklanmıştır. Üçüncü kısımda yer alanlar ise münecimlerdir. Bunlar Allah'ın yarattığı bazı türleri (cin, şeytan) insanlara bir kuvvet olarak musallat etmektedirler. Ancak bu şahısların yalanları oldukça fazladır. İbn Kemâl, sözünü ettiği bu üç kategoride yer alan şahısların yaptıklarının “kehanet” alanına dahil edildiğini ve bu faaliyetlerin şeriat tarafından yalanlanıp yasaklandığını, özellikle daha önce zikri geçen hadisleri de zikrederek açıkça beyan etmektedir.¹⁰⁴

2.3.1. Saffat Suresi 38/6-10. Ayetleri Hakkında Diğer Osmanlı Müfessirlerinin Yaklaşımı

İbn Kemâl'in gayb meselesiyle yakından irtibatlandığı Saffat suresi 38/6-10. ayetlere dair Molla Gürânî'nin izahlarının dikkate değer olduğunu söyleyebiliriz. Gürânî, söz konusu ayetlerin ilk ikisini kıraat ve dilbilimsel açıdan izah etmekte, Allah'ın göklerde yarattıklarının mahiyetine dair birkaç hususa kısaca yer vermektedir.¹⁰⁵ Hemen akabindeki 8. ayet olan “*Onlar, yüce topluluğu (ileri gelen melekler topluluğunu) dinleyemezler. Kovulmaları için her taraftan taş tutulurlar*” kısmını izah eden Gürânî, bütün şeytanların meleklerin yanına çıkmaya çabalayıp onların işitmelerinin tamamen engellendiğini dile getirmektedir. Ayrıca Gürânî 9. ayetin “*Uzaklaştırılırlar. Onlara (ahirette) devamlı bir azap var*” kısmını önceki ayetle irtibatlandırarak şeytanların herhangi bir şeyi melekler topluluğundan duymak üzere yaptıkları hamlelere karşılık verildiğini ve yaklaşmaya çalıştıkları yerden her şekilde uzaklaştırıldıklarını, ahirette de bunların ebedî azaba düşer olacaklarını beyan etmektedir. Bundan sonra Gürânî, 10. ayetteki “*Ancak onlardan (şeytanlardan) sözü çalıp kapan olur. Onu da delip geçen bir alev izler (ve yok eder).*” ifadeleri izah ederken şeytanların aldıkları bazı bilgilerin onlar tarafından alınır alınmaz alev topuyla yok edildiklerini söylemektedir. Hatta Gürânî, İbn Kemâl'in ilgili ayet bağlamında İbn Abbas'tan naklettiği rivayete atıfta bulunmakta, Hz. Peygamber'in nübüvvetinden sonra şeytanların göklerden bilgiyi alıp kaçması hadisesi olduğu anda onların alev toplarıyla vurularak yok edildiğini belirtmektedir. Öyle ki Gürânî, yine İbn Kemâl'in zikrettiği bir nakli aktararak Hz. Peygamber'in doğumundan sonra şeytanların yaptıkları bu girişim sırasında alevli topar tarafından vurulduğunu ve göklerden hiçbir bilgiyi işitemediklerini söylemektedir.¹⁰⁶

Söz konusu ayetler bağlamında Ebussuûd Efendi'nin izahlarının da İbn Kemâl ve Molla Gürânî'yle benzerlik arz ettiği görülmektedir. Özellikle Saffât 37/9-10. ayetleri esas alan Ebus-

¹⁰⁴ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/272.

¹⁰⁵ Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-keâmî'r-rabbânî*, 4/367.

¹⁰⁶ Gürânî, *Gâyetü'l-emânî fî tefsîri'l-keâmî'r-rabbânî*, 4/367-368.

suûd, göklerin şeytanlardan korunduğunu ve herhangi bir yaklaşma teşebbüsünde bulunduklarında kovulduklarına ve bu arada onların karşılaştıkları azaba da dikkat çekildiğini söylemektedir. Buna göre şeytanlar, göklere yükselmeyi arzu ettiklerinde, göklerin her tarafından kovulurlar ve onlar için dünyada kendilerine ateş atılması azabından başka bir de ahirette sürekli bir azap bulunmaktadır. Hatta Ebussuûd Efendi, şeytanların gökyüzünden bir şey çalıp götürme hamlelerinin boşa gittiğini, ışıklarıyla sanki havayı delen parlak bir alevli topun onları kovalayarak yakıp öldürdüğünü ve bundan dolayı şeytanların hiçbir bilgiyi edinemediklerini dile getirmektedir.¹⁰⁷

Nahcivânî, bahis konusu ettiğimiz ayetler hakkında diğer Osmanlı müfessirlerinin izahlarına yakın açıklamaları zikretmektedir. 8. ayetten başlayan Nahcivânî, şeytanların melekler topluluğunun yaptığı zikirleri, tesbihleri, kulların kurtuluşları için yaptıkları istiğfarları ve tüm gizli konuşmaları Allah'ın engellemesiyle dinlemek ve duymaktan alıkonulduklarını beyan etmektedir. Ona göre şeytanlar ve cin topluluğu yaratılmışlar içerisinde meleklerle en çok benzeyen varlıklardır. Bundan dolayı Allah onların, meleklerin görevleriyle ilgili sırları duymasını engellemektedir. Çünkü bu varlıklar, meleklerden duyduklarını çarpıtıp başka şekilde aktarmak suretiyle insanları yoldan çıkarmaktadırlar. Hemen akabindeki iki ayette ise Nahcivânî, şeytan ve cin taifesinin meleklerden çalmaya teşebbüs ettikleri esnada kovulup lanetlendiklerini ve bu sebeple ahirette ebedi olarak kalacaklarını dile getirmektedir. Zira meleklerin bilgi ve haber alamaya çalıştıkları meclisin, Allah tarafından sürekli korunduğunu, onların meleklerden bir parça haber koparmalarıyla birlikte alevli bir topun fırlatılarak yok edildiklerini ifade etmektedir.¹⁰⁸

Buraya kadar yer verdiğimiz yorum ve izahlardan görüldüğü üzere İbn Kemâl dışındaki diğer müfessirlerin de sözü edilen ayetler hakkında düşüncelerinin neredeyse aynı minvalde olduğunu görmekteyiz. Bununla birlikte İbn Kemâl'in izah ve yorumlamalarının ilgili eserinde daha detaylı olduğunu, farklı kelimâ mülâhazaları dikkate aldığını söylememiz gerekir.

2.4. Gayb Meselesinin Kerametle İlişkisi ve Bazı Fıkhî Değerlendirmeler

İbn Kemâl şeytan cin gibi varlıkların semadan bilgi alıp götürmesinin Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle birlikte sona erdiğine dair izahlarından sonra bir başlık atarak Zemahşerî'nin kerameti inkar eden görüşlerine yer vermek suretiyle, keramet-gayb ilişkisi üzerinde durmaktadır. O, Zemahşerî'nin Cin suresi 72/26-27. ayetlerini delil getirmek suretiyle kerametın imkansızlığına işaret ettiğini dile getirmektedir. Öyle ki Zemahşerî (ö. 548/1144) ayette dile getirilen “*Ancak elçilerden, bildirmek istediği bunun dışındadır.*” kısmının yalnızca Allah'ın nübüvvet için seçtiği peygam-

¹⁰⁷ Ebussuûd Efendi, *İrşâdü'l-âkeli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 7/185-186.

¹⁰⁸ Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*, 2/211.

berler olduğunu ve Allah'ın razı olduğu diğer kulların ise bu kapsama dahil edilmediğini söylemektedir. Ona göre bu ayette kerametlerin iptaline bir işaret vardır. Çünkü keramet izâfe edilen kimse, kendisinden razı olunan bir evliya bile olsa, elçi değildir. Oysa Allah gaybı kendilerine bildirmeyi, razı olunanlar arasından seçtiği elçilere özgü kılmıştır. Ayrıca burada kehânet ve yıldızların durumundan hareketle gayble ilgili tahminlerde bulunmanın boş işler olduğu beyan edilmektedir. Zira bu iki işle meşgul olanlar, Allah'ın rızasından en uzak ve O'nun gazabına en çok uğrayan kişilerdir.¹⁰⁹

İbn Kemâl, söz konusu yaklaşıma karşılık Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli eserine haşiye yazan İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-İntisaf* adlı eserinde, ilgili yorum bağlamında Zemahşerî'ye yönelik tenkitlerine yer vermektedir. İbnü'l-Müneyyir'e göre Zemahşerî'nin keramet inancını reddetmesi genel bir iddia iken, delil getirdiği karine ise hususîdir. Zira Allah'ın razı olduğu kullarına keramet vermesi caiz iken, onları gayba muttali kılması mümkün değildir. Bundan dolayı Zemahşerî'nin delillendirmesi hatalıdır. İbnü'l-Müneyyir bu hususta daha da ileri giderek Zemahşerî özelinde Mutezile'nin keramet inancını reddetmesinin sebebini, Allah'ın onları hiçbir zaman dost kabul etmemesi noktasındaki şüphelerinden kaynaklandığını belirtmektedir.¹¹⁰

Zemahşerî'nin keramet anlayışına karşı, İbnü'l-Müneyyir'in ifadeleriyle cevap veren İbn Kemâl, Beyzâvî'nin Cin suresi 72/27. ayetteki “elçiler” ifadesiyle kastedilenin “melekler” olduğu şeklindeki yaklaşımını ve onun Zemahşerî'nin ilgili ayet bağlamında kerameti reddetmesine dair itirazını dile getirmektedir. Buna göre Beyzâvî, ayetteki kastın melekler olduğunu ve evliyanın keramet olarak gâibten haber vermeleri ancak meleklerden almakla olabileceğini ve bu durumun bizim, âhiret bilgilerini peygamberlerden öğrenmemiz gibi olduğunu dile getirmektedir. Ancak İbn Kemâl, Beyzâvî'nin söz konusu izahından hemen önce Allah'ın dilediği elçilere ilminden bir kısmını ona mucize olması için bildirdiğini ancak daha sonra ayette dile getirilen elçiye meleklerle tahsis ettiğini ve bu izahın çelişki arz ettiğini dile getirmektedir. Hatta İbn Kemâl, “*Hiç kimseye gaybını bildirmez.*” ayetini dikkate alarak Allah'ın gaybı kendisine mahsus kıldığını ve Beyzâvî'nin gaybın bir kısmının elçilere Allah tarafından haber verilmesini bir mucize olarak izah etmesine anlam veremediğini ifade etmektedir.¹¹¹

İbn Kemâl gayb-keramet ilişkisi bağlamında Zemahşerî'nin ilgili ayetler üzerinden yaptığı temellendirmeye dair nihaî açıklamasını yapmaktadır. Ona göre Allah gayb alanını kendine mahsus kılmış, nübbüvet için seçtiği peygamberlerine de bu sahadan bazı bilgileri haber vermiştir. Bu

¹⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/619-620.

¹¹⁰ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/277.

¹¹¹ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîki'l-Gayb”, 1/278; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 2/1104.

bağlamda ayetin, siyak-sibakı ve ifade ettiği anlam dikkate alındığında Zemahşerî'nin irtibatlandırıldığı gibi keramet konusuyla doğrudan bir alakası bulunmamaktadır. Zira ayette, Allah'ın gaybı bilen yegane ilah olduğu, bu alandaki bilgilerden bir kısmını sadece peygamberlerine bildirdiği ifade edilmekte ve bundan dolayı peygamberler dışında başka bir kimsenin gayba muttali oluşuna işaret eden hiçbir karine bulunmamaktadır.¹¹² Bu izahın hemen akabinde İbn Kemâl, az önce zikrettiği Beyzâvî'nin ayette elçilerden kastın “melekler” olduğuna dair yaklaşımının tutarsızlığına işaret etmektedir. Zira söz konusu ayetin son tarafında geçen “*Çünkü Allah, peygamberin önünden ve ardından muhafız melekler tayin eder (de O'nu korurlar).*”¹¹³ İfadesi Beyzâvî'nin, elçileri “melekler” şeklinde izah etmesinin yanlışlığını açıkça göstermektedir. İbn Kemâl'e göre Beyzâvî'nin dediği gibi şayet ayette elçilerden maksat “melekler” ise, o zaman melekleri korumak için neden yeniden başka melekler görevlendirilsin? İbn Kemâl, bu ayette Allah'ın peygamberine vahiy göndermesinden bahsettiğini, meleklerin ise vahyi korumakla görevlendirildiğini ve bundan dolayı ayetteki “elçiler” ifadesinin “melekler” olarak anlaşılmasının uygun bulunmadığını belirtmektedir.¹¹⁴

İbn Kemâl, zikri geçen bahislerin ardından ele aldığı konulardan hareketle muhtemelen takdiri olan bir soruyu gündeme getirmektedir. Buna göre bir kimse “Ben çalınıp kaybolan herşeyin yerini bilirim” dese, şer'î açıdan durumu ne olur? İbn Kemâl, bu sorunun cevabını Hanefî fakihlerinden olan Muhammed b. Fadl'den¹¹⁵ (ö. 381/991) nakille vermekte ve onun böyle bir bilgiyi söyleyen ile bunu tasdik eden kimsenin kafır olduğuna dair bir fetva verdiğini dile getirmektedir. Zikri geçen soruya ilave olarak sözü geçen kişi “Ben çalınan şeylerin nerede olduğunu cinlerin bana verdiği bilgi sayesinde bilebiliyorum.” derse, İbn Fadl'a göre bu kimseyi tasdikleyen kişi küfre düşmüş olur. Zira Hz. Peygamber'in “Kim bir kahine gider ve onun söylediğini tasdik ederse Muhammed'e nazil olanı inkar etmiş olur.” hadisi¹¹⁶ bu husustaki hükmü açıkça beyan etmektedir. Bununla birlikte İbn Kemâl, cinlerin haber vermesi ve bu hususta verilen hükümlerle ilgili olarak tartışmalı bir durumun olduğunu dile getirmektedir. Zira cinlerin çalınıp kaybolan şeylerden haber vermesinin, gayb ilmiyle doğrudan alakalı olmayabileceğini, bizim göremediklerimizin cinler tarafından görülemeyeceği gibi bir durumun hasıl olmadığını, dolayısıyla bu konuya varlık

¹¹² İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/278-279.

¹¹³ el-Cin, 72/27.

¹¹⁴ İbn Kemâl Pâşâ, “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”, 1/279.

¹¹⁵ Bk. Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullah İbn Sâlim b. Ebu'l-Vefâ, *el-Cevâbiru'l-maşıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 3/300.

¹¹⁶ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen* (Dımaşk: Mektebetü İbn Hacer, 2004), “Tıb”, 22; İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsirüddin Elbânî (Riyad: el-Mektebetü'l-Maârif, 2008), “Taharet”, 122.

düzlemi çerçevesinde bakılması gerektiğinin altını çizmekte ve çalışmasını nihayete erdirmektedir.¹¹⁷

Sonuç

İbn Kemâl'in gayb meselesi özelindeki yorum ve görüşlerini mukayeseli olarak tahlil ettiğimiz bu çalışmamız neticesinde ulaştığımız sonuçları şu şekilde sıralamak mümkün gözükmektedir:

-İbn Kemâl'in yalnızca fıkıh sahasında değil aynı zamanda tefsirde önemli bir sima olduğunu, gayb ayetleri hakkında izah ve yorumlamaları, bu hususta kullandığı tefsir kaynakları, ayetler arasında kurduğu irtibatlar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Zira İbn Kemâl, bir fakih olmanın ötesinde aynı zamanda Osmanlı tefsir geleneğinin kilit müfessirleri içerisinde ilk sıralarda yer almaktadır.

-İbn Kemâl, gaybın bilinmesi noktasında Mu'tezile'nin görüşlerinden tamamen farklı olarak ehl-i sünnetin yaklaşımını savunmakta, gaybın delil yoluyla idrak edilip zan üzere kurgulanan bir bilgi alını olmadığını ve onun bizatihi Allah'a mahsus kılındığını beyan etmektedir. Bununla birlikte Allah'ın gayb alanından dilediği kadarını peygamberlerine bildirdiğini ve bunun vahiy aracılığıyla gerçekleşebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle birlikte şeytan ve cin taifesinin göklerdeki meleklerden bilgi almasının ortadan kalktığını ve vahyin her açıdan korunduğunu açıkça dile getirmektedir. Bunun yanında Zemahşeri'nin gayb ile keramet ilişkisini irtibatlandırmasının yanlışlığına dikkat çekmekte ve her iki alanın birbirinden farklı oluşuna açıkça vurgu yapmaktadır.

- İbn Kemâl'in gayb ayetleri hakkındaki görüşlerinin neredeyse benzer yaklaşımlarla Molla Gürânî, Ebussuûd Efendi ve Nahcivânî gibi Osmanlı müfessirleri tarafından benimsendiğini görmekteyiz. Bu durum Osmanlı tefsir geleneğinde her ne kadar görüş farklılıkları olsa da birçok konuda aynı tavrın gösterildiği, benzer kaynakların kullanıldığı ve tefsir düşüncesinde ortak bir paydanın olduğunu açıkça göstermektedir.

- İbn Kemâl'in, yeri geldikçe Beyzâvî'nin bazı görüşlerine dair tenkitleri dile getirmesi, Osmanlı tefsir geleneğinin bir yansıması olarak görülmektedir. Zira uzun yıllar tefsir eseri olarak okutulan Beyzâvî'nin çalışmasının pek çok müellif tarafından üzerine yazılan şerh ve haşiyelerle tenkide tabi tutulduğu bilinmektedir. Bunun bir yansıması olarak İbn Kemâl'in de Beyzâvî'yi gün-

¹¹⁷ İbn Kemâl Pâşâ, "Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb", 1/280.

deme alarak onun gaybla ilgili bazı yaklaşımlarını eleştirmesi, Osmanlı tefsir kültürünün dinamik yapısına işaret etmektedir.

-Gayb özelinde yer verdiği görüşleri çeşitli kaynaklardan temellendirmeye çalışan İbn Kemâl, özellikle Kurtubî, Ömer en-Nesefî gibi müfessirlerinin eserlerinden yoğun bir şekilde faydalanmış gözükmemektedir. Bunun yanında Beyzâvî ve Zemahşerî'ye atıfta bulunması da Osmanlı tefsir geleneğinin esas aldığı çalışmaları göz ardı etmediğini göstermektedir. Aynı zamanda izah ettiği ayetler hakkında sahih hadis kaynaklarına başvurması ve argümanlarını sağlam bir zemin üzerinden inşa etmeye çalışması dikkat çeken hususlar arasındadır. Bu çerçevede İbn Kemâl'in Osmanlı tefsir düşüncesini besleyen ana kaynaklardan yararlandığını ve oluşan bu yapıyı devam ettirdiğini söylememiz imkan dahilindedir.

-Osmanlı tefsir yazıcılığında daha çok belirli konular özelinde yazılan çalışmaların ön planda olduğunun bir göstergesi olarak İbn Kemâl'in gayb ayetleri hakkındaki risalesini örnek göstermemiz gerekir. Zira İbn Kemâl, müstakil tefsir eserinde gaybla ilgili ayetler üzerinde detaylı açıklamalar yapmamış ve ayetin genel mefhumunu verecek şekilde bir izah yolu tercih etmiştir. Halbuki ilgili risalesinde gayb meselesine mesned teşkil eden ayetleri etraflıca inceleyerek pek çok açıdan değerlendirmeye tabi tutmuştur. Buradan hareketle İbn Kemâl'in bu çalışması özelinde Osmanlı tefsir geleneğinin yapısını ve karakterini belirleyen eserlerin, müstakil tefsir eserlerinden öte hususî konular merkeze alınarak derinlemesine analizlerin yapıldığı risale tarzındaki çalışmalar olduğunu net bir şekilde dile getirebiliriz. Müstakil tefsir yazmamak zaman zaman Osmanlı tefsir birikimi açısından bir zafiyet gibi gösterilse de aslında öyle değildir. Hacimli tefsirlerde meselelere yüzeysel değinmek ve geçmişi tekrar edip durmak yerine, hususî meseleler üzerinde detaylı mütalaalarda bulunmak ilmi açıdan daha kıymetlidir. Osmanlı tefsir geleneğinde haşiye metodunu da aynı çerçevede değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla burada bahsi geçen risale türünden eserler, her ne kadar modern tefsir tarihi yazıcıları tarafından fazla muteber kabul edilmeyip üzerinde durulmasa da esasen ilmi açıdan üzerinden durulmayı hak eden bir literatürü oluşturdukları izahtan varestedir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Ömer DİNÇ

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdûlbakî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfreh li-elfâzî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Akay, Ali. "Gaybî Konuların Anlatılmasında Kur'an Dilinin Özellikleri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2003), 63-70.
- Akdemir, Hikmet. *Belâğat*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2016.
- Albayrak, Halis. *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*. İstanbul: Şule Yayınları, 1993.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Râhu'l-meânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Arpa, Enver. "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı". *X. Kur'an Sempozyumu-Kur'an ve Eğitim*. 195-214. Ankara: Fecr Yayınları, 2008.
- Ay, Mahmut. "Fatiha ve Bakara Sureleri Örneğinde Molla Gürani'nin Beydavi Eleştirisi". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*. ed. Bilal Gökçür vd. 385-426. İstanbul: İstanbul İlim Yayıma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Baltacı, Burhan. "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (Aralık 2011), 405-417.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. el-Ferrâ. *Tefsîru'l-Begavî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2014.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sabîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.
- Coşkun, Muhammed. "Giriş: Ömer en-Nesefî: Hayatı ve Eserleri". *et-Teyssîr fî't-tefsîr*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *M'ucemu't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fudeyle, ts.
- Çelebi, İlyas. "Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 17 Ekim 2020
- Çelebi, İlyas. "İnsanın Gaybla İlişkisi". *Din Dilinde Gayb*. 253-287. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.

Çelebi, İlyas. *İslam İnancında Gayb Alemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Çelebi, İlyas. “Mugayyebât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 31 Ekim 2020

Doğan, İshak. *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî. *es-Sünen*. Dimaşk: Mektebetü İbn Hacer, 2004.

Ebû Hanîfe. *el-Âlim ve'l-müteallim*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009.

Ebüssuûd Efendi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ meẖâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Ekinci, Kutbettin. “Kâdî Beyzâvî ve Zemahşerî'nin Fâtîha ve Bakara Sûrelerindeki Yorumlarına Molla Gürânî'nin Tenkitleri”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 317-346.

Gezer, Süleyman. “Lokman Sûresinin 34. Âyeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (Haziran 2015), 5-21.

Gürânî, Molla. *Gayetü'l-emânî fî tefsîri'l-keîlâmî'r-rabbânî*. thk. Bahaeddin Dartma. 5 Cilt. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2019.

Hakyemez, Cemil. “On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 8/3 (Aralık 2008), 9-25.

Halis Demir-Kemal Çatılı. “İbn Kemal Üzerine Yapılmış İlmi Çalışmalar”. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2019), 151-178.

Hatiboğlu, Said. “Kur'an ve Sünnet Işığında Hz. Peygamber'in Gayba Muttali Olması Meselesi”. *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-V (İslam Düşüncesinde Gayb Problemi-I) Tartışmalı İlmi Toplantı*. ed. Bedrettin Çetiner. 23-31. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.

Hayyât, Ebu'l-Hüseyin. *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red 'ale'bni'r-Râvendî el-mülhid*. thk. H.S. Nyberg. Beyrut: Mektebetü'd-Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed b. Abdullah el-Cum'a. 26 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Hanbel, Ahmed. *er-Red ala'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. thk. Sabrî b. Selâme Şâhîn. Riyad: Dâru's-

- Sebât, 2002.
- İbn Kemâl Pâşâ. *Mecmu' u resâilî'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş. 8 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Kemâl Pâşâ. “Risâle fî Tahkîkî'l-Gayb”. *Mecmu' u resâilî'l-allâme İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2018.
- İbn Kemâl Pâşâ. *Tefsîru İbn Kemâl Pâşâ*. thk. Mahir Edip Habbuş. 10 Cilt. İstanbul: el-Mektebetü'l-İrşâd, 2018.
- İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Nâsırüddin Elbânî. Riyad: el-Mektebetü'l-Maârif, 2008.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- İbn Sâlim b. Ebu'l-Vefâ, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrullah. *el-Cevâhiru'l-mazîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 5 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1993.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdî'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2002.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. thk. Rıza Teceddüd. b.y.: y.y., ts.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafa Bâz, ts.
- Kanter, Özden. “Ebussuûd Efendi'nin Kelâmî Görüşleri”. *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]* 15/1 (2017), 191-218.
- Karacabey, Salih. “Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 1994), 83-102.
- Karmış, Orhan. “Kemal Paşazade'nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler”. *Tokat Valiliği Şeyhülislam İbn Kemâl Araştırma Merkezinin Tertip Ettiği Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar, 26-29 Haziran 1985/Tokat*. 167-171. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- Kelâbâzî, Ebu Bekr Muhammed b. İshâk. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-Tasavvuf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Kılıç, Mustafa. “İbn-i Kemal'in Tefsirdeki Metodu”. *Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu: Tebliğler ve Tartışmalar (Tokat 26-29 Haziran 1985)*. ed. S. Hayri Bolay - Bahaeddin Yediyıldız. 131-139.

Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.

Kiraz, Celil. “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Haziran 2006), 320-356.

Kurt, Yaşar. *Ni'metullah Nahcivani ve Tasavvufî Tefsiri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-İşârât*. thk. İbrahim Besyunî. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 2000.

Levent, Ethem. “Kur'an-ı Kerim'de Gayb Bilgisi -I”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/1 (1974), 15-17.

Levent, Ethem. “Kur'an-ı Kerim'de Gayb Bilgisi -II”. *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 13/2 (1974), 100-104.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.

Muhasibî, Hâris. *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin el-Kuvvetlî. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1971.

Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. *Sahîb-i Müslim*. Riyad: Dârü's-Selâm, 1999.

Nahcivânî, Nimetullah b. Mahmud. *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-gaybiyye*. 2 Cilt. İstanbul: Matbatu'l-Osmaniyye, 1325.

Nesefî, Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Mervân Muhammed eş-Şiar. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2006.

Nesefî, Necmeddîn Ömer. *et-Teysîr fî't-tefsîr*. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 2019.

Polat, Fethi Ahmet. “Kuran Ayetleri Işığında Gayb Bilgisi ve Mugayyebatı Hams (Beş Bilinmeyen)”. *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 1/2 (Aralık 2004), 17-54.

Rıza, Reşid. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1948.

Semerkandî, Ebu'l-Leys. *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. et-Türkî. 26 Cilt.

Kahire: Dâru Hicr, 2001.

Tehanevî, Muhammed Ali. *Keşşâfî ıstılâhâtı'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.

Turan, Şerafettin. “Kemalpaşazade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 17 Ekim 2020

Uzun, Nihat. *İslam Tefsir Gelenğinde Muhalefet ve Eleştiri- Şihabuddin el-Hafaci'nin el-Beydavi'ye Eleştirileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

Yavuz, Yusuf Şevki. “İslamî İlimlerin Teşekkül Döneminde Gayb Anlayışı”. *Din Dilinde Gayb*. 205-217. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2007.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.